

Waar de geschiedenis begon

Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk

*Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan
van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014*

O.E. KAPER EN J.G. DERCKSEN (RED.)

Alle rechten voorbehouden / © 2014
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Witte Singel 25
Postbus 9515
2300 RA Leiden
NinoPublications@hum.leidenuniv.nl
www.nino-leiden.nl

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van Shell Nederland B.V.
en Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux”.

EX ORIENTE LUX

Omslag: kalkstenen beeld van een Sumerische priester uit Chafadje, in 1939 gekocht door F.M.Th. Böhl in Irak (© RMO, Inv. Nr. B 1940/5.1). Böhl maakte in de jaren '20-'30 ook de zwartwit-opnames, die hij gebruikte bij lezingen. Op de voorkant de piramide van Cheops in Giza, Egypte; op de achterkant v.l.n.r. reliëf van Sjapur I in Naqsh-e Radjab, Iran, de brug te Pol-e Dokhtar in Luristan, Iran, en de Grote Sfinx in Giza (collectie NINO).

Binnenzijde omslag: twee kaarten van het Nabije Oosten. In rood aangegeven zijn de vindplaatsen waar Nederlandse onderzoekers actief zijn of waren, zoals beschreven in dit boek. Voorin: Turkije, Syrië, Egypte, achterin: Syrië, Irak. Ontwerp en opmaak door Martin Hense.

Waar de geschiedenis begon: Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk. Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014 / onder redactie van O.E. Kaper en J.G. Dercksen.

ISBN 978-90-6258-248-8

Opmaak en druk: Peeters Publishers, Leuven.

Inhoudsopgave

<i>Prof. dr. Jan Peters</i> , Voorwoord	VII
<i>Prof. dr. Jesper Eidem</i> , Voorwoord	IX
<i>Olaf E. Kaper en Jan Gerrit Dercksen</i> , Inleiding	XI

I. *Nederlanders in het oude Nabije Oosten en Egypte: Mensen en objecten*

<i>Carolien van Zoest en Sebastiaan Berntsen</i> , 75 jaar NINO: Geschiedenis van het Instituut in hoofdlijnen	3
<i>Marten Stol</i> , De assyriologie in Nederland	31
<i>Olaf E. Kaper</i> , De geschiedenis van de egyptologie aan Nederlandse universiteiten	39
<i>Theo van den Hout</i> , “Jong, maar... belangrijk”: Korte geschiedenis van de Nederlandse Hethitologie	63
<i>Lucas Petit</i> , Oud en verzameld: Nederlandse collecties uit het Nabije Oosten	73
<i>Hans D. Schneider</i> , Egyptische oudheden in Nederlandse musea	89

II. *Nederlanders in het oude Nabije Oosten en Egypte: Onderzoek*

<i>Jan Gerrit Dercksen</i> , Handelaars van vóór de Zijderoute: De Assyrische kooplieden in Anatolië en de studie van het Oudassyrisch in Nederland	105
<i>Diederik Meijer</i> , Modern Nederlands onderzoek in het Nabije Oosten: Selenkahiye en Tell Hammam al-Turkman	119
<i>Olivier Nieuwenhuyse</i> , Graven voor het water komt	133
<i>Bleda S. Düring</i> , Over de oorsprong van oorlog in het oude Nabije Oosten	141
<i>Wilfred H. van Soldt</i> , Een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van Noord-Irak: Een dynastie van koningen in Tell Satu Qala	155
<i>Klaas R. Veenhof</i> , Oudbabylonische brieven als bron van recht	167
<i>Gerrit van der Kooij</i> , “Palestijnse Oudheidkunde”: Archeologisch onderzoek in Jordanië en Palestina-Westbank, 1960-2014	181
<i>Rob Demarée</i> , Leiden – Deir el-Medina v.v.	207
<i>Jacques van der Vliet</i> , De bisschop en de dood: Een middeleeuwse grafkelder in Dongola (Soedan)	215

III. Lopende Nederlandse opgravingen in Egypte en het Nabije Oosten

<i>Jesper Eidem</i> , De cirkel gesloten: Het koninkrijk van Sjamsji-Adad	229
<i>Fokke Gerritsen</i> , Klei wordt aardewerk en melk wordt yoghurt: Neolithische innovaties te Barcın Höyük	247
<i>Jacob Roodenberg & Songül Alpaslan Roodenberg</i> , Neolithische bewoning van het oostelijke Marmara-gebied in Noordwest-Anatolië	259
<i>Peter M.M.G. Akkermans en Harmen O. Huigens</i> , De archeologie van de Zwarte Woestijn: Jebel Qurma in Noordoost-Jordanië	277
<i>René T.J. Cappers</i> , Graanteelt in Romeins Egypte: Nieuwe inzichten op basis van onderzoek aan plantenresten uit Karanis (Fajoem; Egypte)	287
<i>Jacobus van Dijk</i> , Het tempeldomein van de Egyptische godin Moet in Karnak . . .	301
<i>Olaf E. Kaper</i> , Tempels, papyri en lemen huizen: Nederlands onderzoek in de oase Dachla	317
<i>Maarten J. Raven</i> , Eenheid in verscheidenheid: Veertig jaar opgraven in het Nieuwerijks grafveld van Sakkara	325
Over de auteurs	339
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO): Publicaties 1939-2014 . . .	345
Index van persoonsnamen	357
Index van plaatsnamen	361

Inleiding

OLAF E. KAPER EN JAN GERRIT DERCKSEN

Het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten is een goede gelegenheid om een overzicht te geven van de Nederlandse betrokkenheid bij het schrijven van Europa's oudste geschiedenis. De bijdragen in dit boek geven aan wat de rol is geweest van Nederlandse onderzoekers en archeologen in Egypte en het Nabije Oosten vanaf de 19de eeuw tot op heden. Aan deze activiteiten heeft het NINO vanaf 1939 een wezenlijke bijdrage geleverd, met name vanaf het moment dat meer en meer wetenschappers zich gingen toeleveren op de studie van de oudheid.

Wat zijn de vakgebieden waar NINO voor staat? In de eerste plaats denken we hierbij aan de onderzoekers die zich bezighouden met de oudste geschiedenis van de landen rondom de oostelijke Middellandse Zee, het gebied waar de geschiedenis begon. Met name gaat het om Egypte, Mesopotamië, Perzië, de Levant (Syrië, Libanon, Jordanië en Palestina) en Anatolië. De vakgebieden hiermee verbonden zijn respectievelijk de egyptologie, assyriologie, Iranistiek, Palestijnse Oudheidkunde en de Hethitologie. Qua tijdsperiode loopt het interesseveld vanaf de prehistorie tot de vroegmoderne periode.

Het NINO is een onafhankelijke stichting met een landelijk netwerk, die door middel van een uitgebreide vakbibliotheek, een uitgeverij, en een vestiging in Turkije diensten verleent aan alle academische onderzoekers van Nederland. Tegelijkertijd zijn de bibliotheek en het kantoor van het NINO gehuisvest binnen de Universiteit Leiden, wat tot gevolg heeft dat het NINO vaak ten onrechte als een specifiek Leidse instelling wordt beschouwd. Die grote rol van Leiden is te verklaren uit de belangrijke plaats die de studie van het Oude Nabije Oosten al sinds de 19de eeuw inneemt aan de Leidse universiteit, maar ook uit de aanwezigheid van de nationale collectie van het Rijksmuseum van Oudheden in die stad.

De studie van het Oude Nabije Oosten is een bijzonder groot onderzoeksterrein, en om historische redenen is niet elk deelgebied vertegenwoordigd in de activiteiten van het NINO. Reeds bij de oprichting werd het NINO in twee secties verdeeld: Egyptologisch en Vooraziatisch, die onder leiding van de professoren voor de respectievelijke vakgebieden, Adriaan de Buck en Franz Böhl, werden gesteld. Andere vakgebieden ontbreken daarom ook geheel in dit boek. De studie van de Hebreeuwse

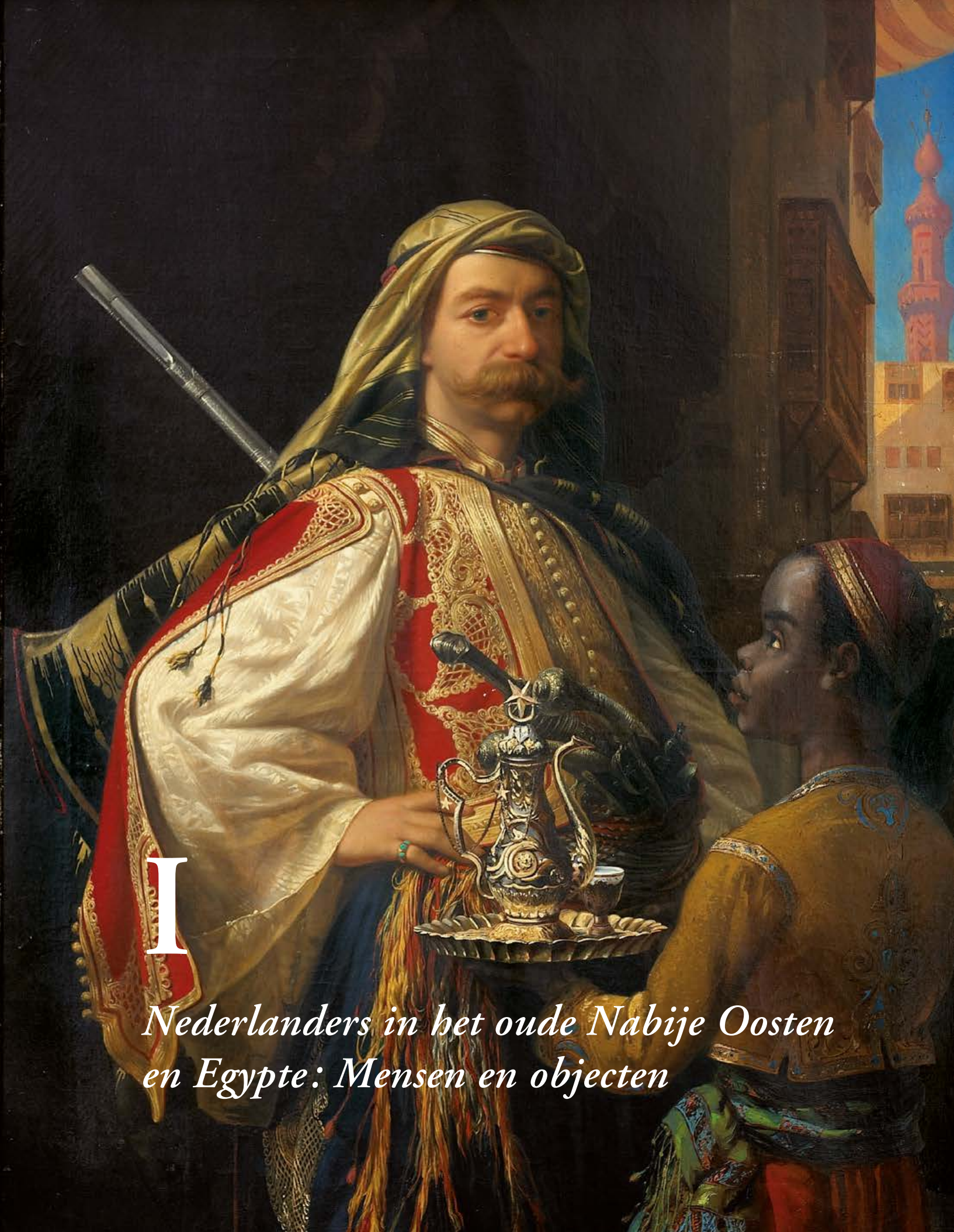
Bijbel, bijvoorbeeld, wordt met name in archeologische zin, de Palestijnse Oudheidkunde, door het NINO ondersteund. Ook het vakgebied van de Papyrologie, dat zich in het bijzonder met de Griekse teksten op papyrus uit Egypte bezighoudt, ontbreekt, net als de studie van de Klassieke oudheid in het oostelijke mediterrane gebied. De late oudheid en de Christelijke tradities van het Nabije Oosten, zoals de Byzantinistiek, worden doorgaans ook niet met het NINO in verband gebracht, met uitzondering van het koptische Egypte. Tegelijkertijd heeft de bibliotheek wel een aparte sectie voor islamitische kunst. Deze schijnbare willekeur is voornamelijk ingegeven door de geschiedenis, en door de lokale omstandigheden in Leiden en de wensen van de onderzoekers zelf. De Universiteit Leiden bezit namelijk al van oudsher een uitgebreide collectie boeken en manuscripten voor de studie van de Bijbel, de Klassieke wereld en de Papyrologie. Er is daarom geen reden voor de bibliotheek van het NINO om deze collecties te dupliceren. Vanuit deze situatie richt het NINO zich met name rechtstreeks op de ondersteuning van het onderzoek in de egyptologie, assyriologie en de Palestijnse Oudheidkunde, en dat zien we ook weerspiegeld in de artikelen in dit boek.

In deze jubileumbundel worden de vakgebieden van de egyptologie, assyriologie en Hethitologie in Nederland beschreven vanuit de universiteiten, vanuit de museumcollecties en vanuit de archeologie. Het eerste deel van het boek bevat een aantal historische studies over het NINO en de individuele vakgebieden. Het tweede deel richt zich op het onderzoek van het oude Nabije Oosten, en het derde deel bevat verslagen over lopende opgravingen en hun geschiedenis, zowel de opgravingen van het NINO zelf als van vakgenoten elders in Nederland. De opgravingen leveren voortdurend nieuwe inzichten op, en de archeologie bepaalt voor een belangrijk deel de reputatie van de Nederlandse oudheidkunde van het Nabije Oosten en Egypte.

Dankzij het dochterinstituut van het NINO in Istanbul, het Nederlands Instituut in Turkije, is er altijd een directe betrokkenheid geweest van het NINO bij de opgravingen in Anatolië. Maar ook andere opgravingen profiteren van de infrastructuur van het NINO, bijvoorbeeld omdat zij hun rapporten publiceren bij het instituut.

Met name dankzij het publiceren van wetenschappelijke boeken en tijdschriften, het organiseren van symposia, en de bibliotheek van wereldklasse heeft het NINO een naam opgebouwd die wetenschappers aantrekt vanuit heel Nederland, maar ook uit het buitenland. Wij hopen dat uit dit boek iets van de vitaliteit zal spreken die kenmerkend is voor het huidige onderzoek naar het oude Nabije Oosten en Egypte. De recente politieke situatie heeft nog extra urgentie verleend aan dit werk.

Ten slotte danken wij Shell Nederland en het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” voor hun financiële ondersteuning van deze publicatie. Carolien van Zoest vertaalde de bijdrage van Jesper Eidem, en zij begeleidde de productie van dit boek.

I

*Nederlanders in het oude Nabije Oosten
en Egypte: Mensen en objecten*

75 jaar NINO

Geschiedenis van het Instituut in hoofdlijnen

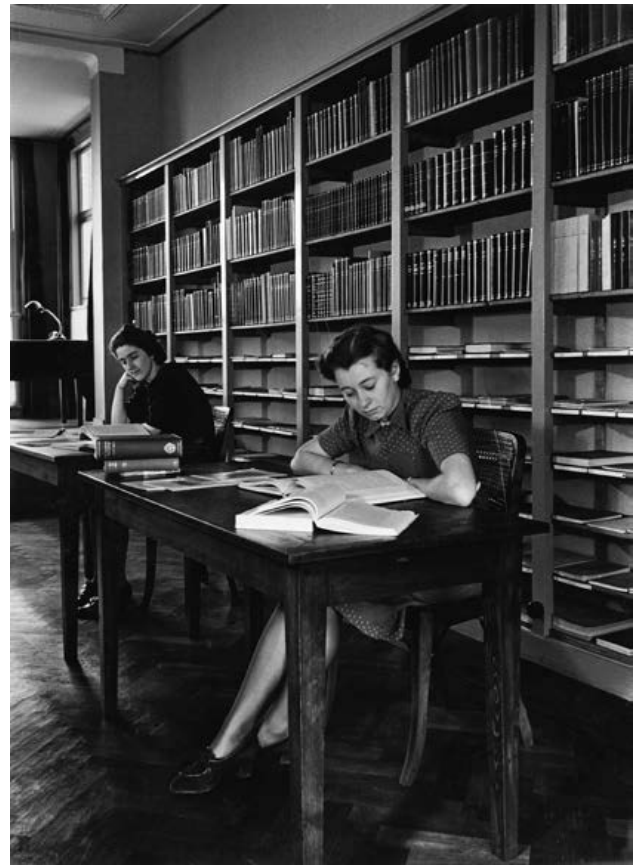
Tekst: CAROLIEN VAN ZOEST, archiefonderzoek: SEBASTIAAN BERNTSEN

Een bijzondere vanzelfsprekendheid

Mijn eerste kennismaking met het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten was in 1991, het jaar dat ik me inschreef als student aan de Universiteit. Voor studenten Egyptologie, Assyriologie, Archeologie van het Nabije Oosten en verwante studierichtingen was dit instituut, kortweg NINO, een vanzelfsprekende constante. Colleges werden vaak gegeven op de werkkamers van de docenten in de bibliotheek – zo zaten wij tijdens het eerste semester drie ochtenden per week aan de lange tafels in de kamer van de hoogleraar egyptologie om Middelegiptisch te leren. Voor colleges met veel keuzevakkers uit andere studierichtingen werd uitgeweken naar collegezalen, maar voor het voorbereiden van tentamens of werkstukken was de bibliotheek van het NINO de enige logische plaats. Welke vakliteratuur je ook nodig mocht hebben – het was er. Dat dit een luxe was, een uitzondering, merkte ik pas tijdens het studiesemester in Caïro; zelfs in de Egyptische hoofdstad was en is niet één complete bibliotheek voor egyptologie, maar je moet van het ene instituut naar het andere om publicaties in te zien.

Ondertussen bleef het NINO ook enigszins ongrijpbaar. Als studenten noemden we het hele gebouw “het NINO”, net zoals we het hoofdgebouw van de faculteit Letteren aanduiden als “het LAK”, naar het LAK-theater dat een groot naambord op de gevel van dat gebouw had. Dat niet alle medewerkers in het gebouw bij het NINO hoorden was wel duidelijk, maar dat het een zelfstandig instituut is met een eigen bestuur en geldstroom begreep ik pas later. Duidelijk was in ieder geval dat de samenwerking tussen de medewerkers van de universiteit en die van het NINO zo nauw was, en is, dat je wel van symbiose kunt spreken. Dit betekent dat de lijnen vaak aangenaam kort zijn, maar ook dat die lijnen niet uitsluitend naar de Universiteit Leiden lopen. Het NINO is een nationaal en internationaal centrum dat de studie van het oude Nabije Oosten wil bevorderen. Dat het instituut in de afgelopen 75 jaar heeft kunnen uitgroeien tot een zodanige vanzelfsprekendheid dat je er als student nauwelijks bij stil staat,

verhuurd aan de afdeling Egyptologie van de universiteit, waarin o.a. de door het NINO verworven bibliotheek van De Buck werd opgesteld en een projectkamer voor de ‘Coffin Texts’ (een wetenschappelijke erfenis van De Buck) werd ingericht.” De bibliotheek was in de loop van de tijd dermate gegroeid dat de boeken waren verspreid over de verschillende kamers van het Instituut. De bibliotheekzaal met het podium, gebruikt voor lezingen, en de tuin achter het huis zien we gebruikt worden op enkele groepsfoto’s bij feestelijke gelegenheden zoals het tienjarig bestaan van EOL. Na de ingebruikname van nummer 6a waren er in totaal zes “logeerkamers” op de bovenverdieping, die werden verhuurd aan studenten en (buitenlandse) vakgenoten die voor kortere of langere tijd in Leiden verbleven. Ook de huismeester was inwonend. Bezoekers die gebruik wensten te maken van de bibliotheek, moesten aanbellen en dan deed de conciërge de voordeur met een afstandsbediening open. Directeur Kampman bestierde de activiteiten van NINO en EOL vanuit zijn kantoor, de voorkamer op de eerste verdieping van nr. 6a.

5. De bibliotheek van het Instituut aan het Noordeindsplein kort na de opening, in 1940 of 1941. Archief NINO.

6. De bibliotheekruimte van het Instituut werd regelmatig gebruikt voor lezingen. Op deze foto spreekt Kampman ter gelegenheid van zijn pensionering op 29 november 1974. Aan de muur zien we een aantal portretten van belangrijke personen in het vakgebied – samen de “Ahnengalerie” genoemd – o.a. een foto van Böhl (zie het hoofdstuk van M. Stol in dit boek). NINO 8.

De assyriologie in Nederland

MARTEN STOL

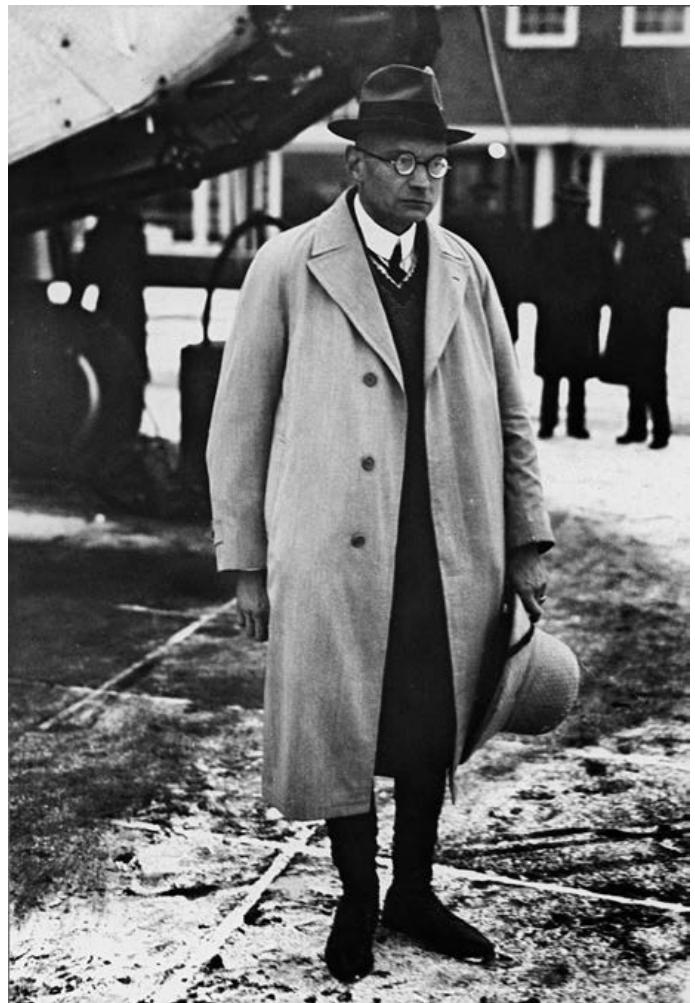
De negentiende eeuw was een spannende tijd voor de archeologie van het Nabije Oosten en Egypte. In het noorden van Irak, toen een deel van het Ottomaanse rijk, werden paleizen van Assyrische koningen blootgelegd en de stierkolossen, gevonden in Kalach (nu Nimrud) en in “Sargons Burcht” (nu Khorsabad) werden op vloten de Tigris afgevoerd. Ze arriveerden in hetzelfde jaar 1847 in het Brits Museum en het Louvre. Het spijkerschrift op deze gevleugelde stermensen en de vele beschreven reliëfs werd na 1850 definitief ontcijferd. In die vroege tijd was er veel aandacht voor de Assyriërs en de Bijbel. Het meest nabij kwamen ze in het relaas van de belegering van koning Hizkia in Jeruzalem door koning Sanherib: de inscripties van de laatste zeiden dat hij Hizkia “opsloot gelijk een vogel in zijn kooi”. Veel meer kleitabletten volgden en het Gilgamesj-epos werd ontdekt, met een zondvloedverhaal dat sterk op dat in de Bijbel leek. Allard Pierson was nog op zijn sterfbed aan het lezen over de brieven in spijkerschrift uit Egypte (Amarna), gevonden in 1887.

Maar aan de universiteiten bleef het stil rondom het Babylonisch en het Assyrisch (zijn dialect in het noorden), hoewel die toch Semitische talen waren. Men bleef zich beperken tot het Hebreeuws, Chaldeeus (= Aramees), Syrisch en Arabisch. Wel werd het rijke nieuwe tekstmateriaal in vertaling bestudeerd; met name door de remonstrantse godsdiensthistoricus Cornelis P. Tiele te Leiden. Waarom die stilte? Waarschijnlijk wegens dat ingewikkelde schrift, dat maar langzaam zijn geheimen prijs gaf. De eersten die echt spijkerschrift lazen, waren F.M.Th. (de Liagre) Böhl, de latere professor in dit vak te Leiden, en C. van Gelderen, later hoogleraar Hebreeuws aan de Vrije Universiteit. De laatste had in Leipzig een dissertatie geschreven (1902); de eerste was gepromoveerd op de taal van de brieven uit Amarna (1909). Hij was de zoon van de gereformeerde dogmaticus Eduard Böhl (Wenen), wien A. Kuyper graag wilde hebben als hoogleraar Oosterse Talen voor zijn op te richten Vrije Universiteit. Junior werd eerst hoogleraar Hebreeuws te Groningen (1913-1927). Daar verwierf hij de kleitabletten uit het bezit van de overleden professor F.E. Peiser uit Koningsbergen, waaronder één met een nog steeds onbekend schrift. Te Leiden had intussen G.J. Thierry een aanstelling in de assyriologie gekregen. Hij was in 1913,

direct na zijn promotie in de egyptologie, tot buitengewoon hoogleraar in de assyriologie benoemd en werd na enige jaren zonder wezenlijke publicaties in 1918 bevorderd tot gewoon hoogleraar in de Assyrische en Babylonische Talen. Eigenlijk was hij Hebraïst en in 1927 trad hij terug in dat vak. Böhl werd in 1924 door de gemeenteraad van Amsterdam bijkans benoemd aan de Gemeente-Universiteit, maar de meerderheid wenste de Semitist en Talmoedist dr. J.L. Palache.

Böhl was hoogleraar te Leiden van 1927 tot 1953 (Afb. 1-2). Hij begon nu systematisch alle teksten in spijkerschrift te lezen en werd heel veelzijdig. Zijn voorkeur ging uit naar godsdienstige en historische teksten. Nieuwe ontdekkingen maakte hij graag bekend en het brede publiek heeft geprofiteerd van zijn talloze tijdschriftartikelen en voordrachten. Beroemd werd zijn vertaling van het Gilgamesj-epos (1940, 1952). In 1932 ondernam hij een reis naar het Midden-Oosten, richting Irak. “Ik mocht naast den piloot zitten in plaats van in de benauwde kajuit. Hij vloog op mijn verzoek twee keer rondom de groote pyramide van Gizeh.” Hij bezocht opgravingen in “puinheuveld” waar “men voorwerpen van vóór 2800 v. Chr. veertig cm onder het woestijnzand vindt”. Te Uruk daalde hij in een schacht van 25 meter af, tot de maagdelijke grond van 5000 v.Chr. te Ur in een soortgelijke “kuil”, waar Mr. Woolley “sporen van den vermeenden zondvloed” had gevonden. Hij werd door koning Feisal I ontvangen, en kocht vele kleitabletten en rolzegels op de antiquiteitenmarkt. Hij bezocht de opgravingen ten oosten van Bagdad, geleid door de Nederlander Henri Frankfort (1897-1954). Deze was een van de beste archeologen en kunstkenner van het Nabije Oosten en werkte in Chicago en Londen. In 1939 maakte Böhl een studiereis naar Irak en Iran en nam in februari deel aan de Duitse opgravingen te Uruk. Hij had al eerder opgegraven, in het bijbelse Sichem (1926), en had daar twee kleitabletten gevonden, waarover nog steeds een debat gaande is. De collectie van kleitabletten bevond zich nu in zijn Leidse woonhuis Rapenburg 53, later Groenhovenstraat 18. Studenten oefenden daar met de originele “oorkonden”. Tenslotte kwam alles terecht in de witte villa Noordeindsplein 4A van de Stichting Nederlandsch Archaeologisch-Philologisch Instituut voor het Nabije Oosten, van hem gekocht in 1951. De collectie bevond zich in vitrines, op de begane grond, in de achterkamer.

1. F.M.Th. de Liagre Böhl (1882-1976) op Schiphol, vlak voor zijn vertrek naar Irak op 10 maart 1932. NINO 258.

De geschiedenis van de egyptologie aan Nederlandse universiteiten

OLAF E. KAPER

De Nederlandse egyptologie heeft zich in de loop van haar geschiedenis ontwikkeld van een vakgebied dat uitsluitend werd beoefend door een enkele medewerker van het Rijksmuseum van Oudheden tot een universitaire studierichting die aan vijf Nederlandse universiteiten, en soms aan meerdere faculteiten tegelijk, werd onderwezen. Op het moment van schrijven, echter, is Leiden nog de enige universiteit waar een voltijds studie in de egyptologie wordt aangeboden. Deze opmerkelijke ontwikkeling, die zich voornamelijk tijdens de twintigste eeuw heeft voltrokken, is het onderwerp van dit hoofdstuk.

De beoefening van de egyptologie in Nederland kent vele vormen. Enerzijds is het vakgebied nauw verbonden met de musea die collecties Egyptische oudheden beheren, en anderzijds met de universiteiten. Daarnaast zijn er altijd individuen geweest die een bijdrage hebben geleverd aan de egyptologie zonder een formele aanstelling bij een van deze instellingen. De Egyptische collecties in Nederland zijn al meermalen beschreven, en een nieuw overzicht is voor de huidige bundel geschreven door Hans D. Schneider. De universitaire egyptologie, daarentegen, is nog nooit in haar geheel onderwerp geweest van een bespreking.

Uitgangspunt bij het schrijven van dit hoofdstuk waren de egyptologen aangesteld bij Nederlandse universiteiten. Dit betekent dat egyptologen die louter bij musea werkzaam waren, zoals Bruno H. Stricker (1910-2005), hier verder niet zullen worden genoemd noch egyptologen die zelfstandig hun egyptologische werk verrichtten, zoals Rami van der Molen (1943), René L. Vos (1941) of Gerard P.F. Broekman (1934). Maar ook konden niet alle tijdelijke assistenten worden opgenomen; deels omdat het moeilijk is om daarover alle gegevens te achterhalen, maar ook vanwege de wens om hier de grote lijnen van het onderwerp te beschrijven, en die worden nu eenmaal bepaald door de vast aangestelde medewerkers. Hier en daar zullen tijdelijke werknemers worden vermeld, waar dit personen zijn die elders in dit verhaal nogmaals zullen verschijnen. Ook personen die na hun promotie geen universitaire betrekking meer hebben gehad, kunnen hier niet worden besproken.

NINO er aanwezig was, en omdat de acquisitie er gericht was op de terreinen van de archeologie en materiële cultuur van het oude Egypte, waarvan het NINO minder inkocht.

In 1983 werd Arno Egberts (1957) voor anderhalf jaar bij de vakgroep gedetacheerd als gewetensbezwaarde in militaire dienst. Hij werkte aan een proefschrift over tempelrituelen, en gaf les in het Nieuwegyptisch en Ptolemeïsch. Twee jaar later volgde de aanstelling van Harco O. Willems (1956) als wetenschappelijk medewerker. Willems had een speciale belangstelling voor funeraire rituelen en voor de Coffin Texts, waardoor het specialisme van De Buck weer intensief beoefend werd in Leiden. Ook Borghouts werkte namelijk al aan deze teksten, en samen met Dirk van der Plas (zie beneden) aan een woordindex die in 1998 werd gepubliceerd. Sinds het emeritaat van Klasens was de institutionele band met het museum weer verbroken, en dit werd als een gemis ervaren. Een oplossing werd in 1985 gevonden door Klasens' opvolger als directeur van het RMO, Hans D. Schneider (1939) aan te stellen als buitengewoon hoogleraar in de Museale aspecten van de Egyptische archeologie.

Janssen ging in 1983 vervroegd met emeritaat om zijn onderzoek te kunnen voortzetten in Londen. In 1986 kreeg hij een opvolger in de persoon van Joris Borghouts. Onder Borghouts bereikte de staf van de vakgroep haar maximale grootte toen een nieuwe positie werd gecreëerd voor de koptologie (Afb. 4). Jacques van der Vliet (1952) werd vanaf 1988 aangesteld als docent, en vanaf 1993 als wetenschappelijk medewerker voor het Koptisch. Van der Vliet promoveerde in 1996 bij Borghouts op een proefschrift over koptisch gnostische demonologie en kosmogonie, en hij ontwikkelde een speciale belangstelling voor het

4. De stafleden, promovendi en assistenten van de vakgroep Egyptische talen en culturen in 2000; v.l.n.r. dr. J. van der Vliet, J. Dieleman, M. Vugts, H. van den Berg, dr. C.H. Reintges, W. Hovestreydt, prof. dr. J.F. Borghouts, R. Lucarelli; M. Zitman, dr. B.J.J. Haring, dr. R.J. Demarée, dr. R. van Walsem, dr. L.M.J. Zonhoven, dr. K. Donker van Heel, dr. A. Egberts en drs. M. Marée. Tekening Marcel Marée. Bron: H. Wilbrink, P. van Birgelen, M. Hulsman en M. Vugts (red.), Vijfentwintig jaar het Dispuut Pleyte: Pleyte historie van 1975 tot 2000. . . , brochure Leiden 2000, middenpagina.

“Jong, maar... belangrijk”

Korte geschiedenis van de Nederlandse Hethitologie

THEO VAN DEN HOUT

Het vak Hethitologie (ook wel Hethietologie, Hettitologie of Hittitologie) is in Nederland lange tijd een voornamelijk Amsterdamse aangelegenheid geweest. Het houdt zich bezig met de bestudering van de talen en culturen van het oude Anatolië, het moderne Turkije, van de laatste twee millennia v.Chr. De naam gaat terug op de best bewaarde taal uit die periode, het Hethitisch, de oudst bekende Indo-Europese taal, geschreven in spijkerschrift op kleitabletten. Daarnaast kennen we een reeks van direct verwante “zustertalen”, waarvan het Luwisch en het Lycisch de belangrijkste zijn. In de Hellenistische periode neemt Grieks over als geschreven taal en rond het begin van onze jaartelling houdt de overlevering van de Anatolische talen definitief op.

Systematische opgravingen in de voormalige Hethitische hoofdstad Hattusa begonnen onder leiding van de Duitse oriëntalist Hugo Winckler in 1906, en nog drie seizoenen volgden, tot hij in 1913 overleed. De eerste Nederlandse geleerde die de opgegraven teksten bestudeerde was de toen nog Groningse (en later Leidse) hoogleraar Franz M.Th. (de Liagre) Böhl (1882-1976). In 1910 gaf Winckler hem toestemming om de tabletten in het museum te Berlijn af te schrijven en spijkerschriftkopieën te maken en eens per week besprak hij ze ook met hem. Winckler stond hem echter niet toe iets daarvan te publiceren, zolang de officiële publicatie van de vondsten niet geregeld en begonnen was. Pas toen in 1915 het Hethitisch als Indo-Europese taal door de Tsjechische geleerde Bedrich Hrozný herkend en “ontcijferd” was en de Deutsche Orientgesellschaft publicatie van de vondsten in gang had gezet, aarzelde Böhl niet langer. Hij publiceerde twee Duitstalige artikelen in het *Theologisch Tijdschrift* (50 [1916] 159-215, 303-326): één met drie in het Akkadisch gestelde staatsverdragen en een ander met een gebed in het pas ontcijferde Hethitisch.

Böhl was daarmee zijn tijd vooruit: aan de Universiteit van Amsterdam gaf prof. Jan Six in het academisch jaar 1918-1919 nog college over “Chaldeeuwsche, Assyrische, Hethitische en Phoenicische Kunstgeschiedenis: Geheel Overzicht.”

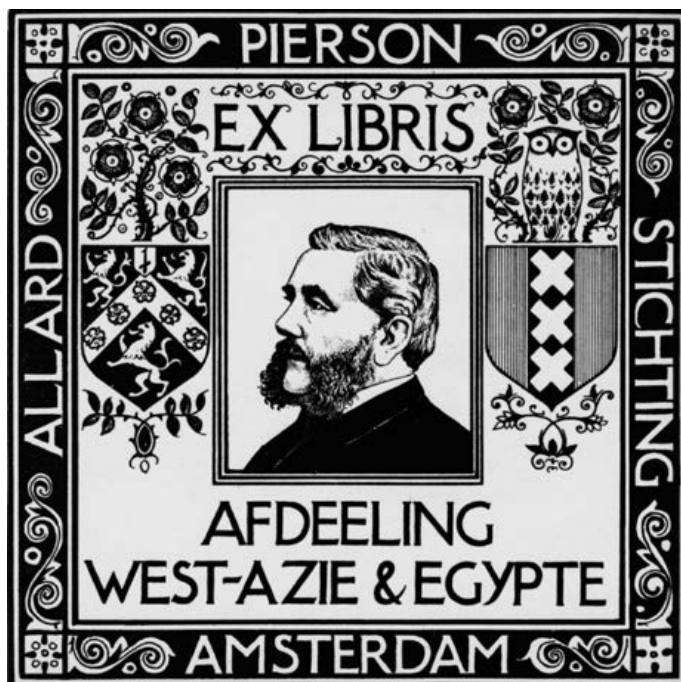
Van den Hout had zich intussen in het academisch jaar 1979-1980 verder in het Hethitisch bekwaamd bij Erich Neu aan de Ruhr-Universität te Bochum in Duitsland en schreef vervolgens naast een baan als leraar klassieke talen zijn dissertatie onder de gezamenlijke leiding van Houwink ten Cate en Neu. Via de nog altijd bestaande contacten tussen Amsterdam en Chicago werkte hij verder van 1988 tot 1990 als Research Associate bij het door Güterbock en diens opvolger Harry A. Hoffner in 1975 begonnen *Chicago Hittite Dictionary*. Bij terugkeer uit de VS verwierf Van den Hout een vijfjarige postdoc-positie als Akademie-onderzoeker bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) voor een vervolgstudie op zijn dissertatie. Standplaats was de vakgroep Westaziatische Talen en Culturen aan de Universiteit van Amsterdam.

Na de relatieve rijkdom van de jaren '60 en '70 kregen bezuinigingen de universiteiten steeds steviger in hun greep. Toen Houwink ten Cate in 1992 met pensioen ging en vrijwel gelijktijdig De Roos naar het NINO in Leiden vertrok, maakte de Universiteit van Amsterdam van de gelegenheid gebruik om de leerstoel Hethitisch te schrappen en bleef er slechts een gewone universitair-docentpositie over. Hiervoor werd Van den Hout, die al uit KNAW-gelden betaald werd, aangenomen. Om toch de mogelijkheid van Hethitische promoties in Nederland te behouden voorzag gelukkig de Allard Pierson Stichting (Afb. 4) in deze leemte met een (onbezoldigd) bijzonder hoogleraarschap. De leeropdracht omvatte het "Hethitisch en verwante Anatolische talen en culturen alsmede de geschiedenis van Anatolië in de preklassieke periode." Van den Hout hield op 16 juni 1993 zijn oratie "Tudhalija Kosmokrator.

Gedachten over ikonografie en ideologie van een Hethitische koning" en zette de door Houwink ten Cate begonnen lijn door met colleges in het volledige scala van Anatolische talen. In 1998 promoveerde Joost Hazenbos bij hem (*The Organization of the Anatolian Local Cults During the 13th Century B.C. An Appraisal of the Hittite Cult Inventories*) en in 2003, na Van den Houts vertrek, zie hieronder, volgde Petra Goedegebuure (*Reference, Deixis and Focus in Hittite. The demonstratives ka- "this", apa- "that" and asi "yon"*).

In de jaren '90 zag een aantal belangrijke publicaties het licht. In 1991 begon Jin Jie in Amsterdam aan een "omgekeerd" Hethitisch woordenboek: in een taal, waarvan vrijwel alle bronnen, de kleitabletten, gebroken zijn en je voortdurend geconfronteerd wordt met halfbewaarde woorden, waarvan het einde of begin mist, is dat een uitermate handig en nog steeds

4. Ex libris van de Allard Pierson Stichting, Amsterdam.

Oud en verzameld

Nederlandse collecties uit het Nabije Oosten

LUCAS PETIT

“Schatkamers der Oudheid”

Franz Böhl's prachtige relaas in 1952 over “Oudheidkundige Verkenningen in Oosterse Landen” zou hier eigenlijk woordelijk kunnen worden geciteerd, zo mooi en zo modern is het geschreven. Als één van de eerste Nederlandse oudheidkundigen wekte hij in Nederland publieke belangstelling voor het toch vrij droge archeologische materiaal uit een gebied meer dan 2500 kilometer verwijderd. Collecties en musea waren voor hem bijzonder belangrijk, zoals te lezen is op bladzijde 181 in het bewuste artikel:

“Musea hebben alom in de wereld een dubbele taak. Zij dienen niet alleen het aesthetisch genot en de onderwijzing van het publiek door smaakvolle gerangschikte pronkstukken in de expositiezalen, maar zijn tevens de ‘Schatkamers der Oudheid’, waar ook de onaanzienlijke stukken in de dienst der wetenschap blijven bewaard en gerangschikt.”

Dezelfde publicatie toont echter ook de spagaat die Böhl steeds opnieuw moest uitvoeren: aan de ene kant kon hij ademloos vertellen over pronkstukken zonder context of herkomstgeschiedenis, aan de andere kant zag hij het gevaar van de massieve uitvoer van Irakees erfgoed en de negatieve gevolgen voor de wetenschap. Hij was een verzamelaar en gelijktijdig een wetenschapper; een antiekhandelaar, maar ook een erfgoedinspecteur.

“Stucklein van den Stein darauff Christus gesessen hatt”

Een overzicht van Nederlandse collecties uit het Nabije Oosten begint met de rariteitenkabinetten, die in pre-museale tijden de spaarzame wetenschapper en een enkele hoogstaande persoon over de geschiedenis en culturen van het Nabije Oosten informeerden. Dat gebeurde echter slechts terloops, omdat de verzamelingen zeldzaamheden waren aangelegd om de veelzijdigheid en miraculeuze rariteiten van Gods schepping te laten zien, niet om de geschiedenis van het Nabije Oosten te vertellen. De kabinetten hielpen geleerden en liefhebbers

11. Reliëf van een gevleugelde beschermgeest gekocht door Böhl op de markt in Bagdad (© RMO, Inv. Nr. A 1932/7.177).

door het Rijksmuseum van Oudheden kon worden aangekocht. Zowel de Kremer- als de Van Lier-collectie werden enkele malen gebruikt in goedbezochte tentoonstellingen in Europa en behoren wereldwijd tot de *crème de la crème* van archeologische collecties uit Iran. Op een iets andere manier, namelijk door het afzoeken van het aardoppervlak, is de Westerhout-collectie bij elkaar gebracht. De heer Westerhout, die hielp bij de aanleg van suikerrietplantages, verzamelde alle oudheden die hij tegenkwam, waardoor hij in 1962 een aanzienlijke verzameling terracotta beeldjes, vuurstenen werktuigen, glas, aardewerk en munten naar Nederland kon meenemen. Deze collectie, alhoewel wellicht museaal ondergeschikt aan die van Kremer en Van Lier, is daarentegen wetenschappelijk erg interessant. Want zoals Böhl in zijn artikel uit 1952 terecht meldde: ook deze stukken moeten worden bewaard en gerangschikt in een museum.

Egyptische oudheden in Nederlandse musea

HANS D. SCHNEIDER

Nederland kan zich beroemen op het bezit van een viertal museale verzamelingen van Egyptische oudheden. De oudste, tevens grootste, is eigendom van het rijk en wordt beheerd door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Vanwege deze verzameling en de collectie voorwerpen uit het Nabije Oosten bestaat er tussen het Leidse museum en het thans jubilerende Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten een vruchtbare samenwerking. Wat betreft de egyptologie vullen de bibliotheken van beide instellingen elkaar aan. De museumbibliotheek bevat de oudere literatuur, onder meer de zeldzame publicaties die sedert de geboorte van de egyptologie (na de ontcijfering der hiërogliefen door Jean-François Champollion in 1822) in de loop van de negentiende eeuw zijn verschenen. Dankzij de Egyptische verzameling is het Rijksmuseum van Oudheden de bakermat van de Nederlandse egyptologie. De drie eerste directeurs van het museum waren in de negentiende eeuw de enige professionele egyptologen van Nederland. Sinds de introductie van het vak egyptologie aan de universiteit met de aanstelling van de toenmalige conservator P.A.A. Boeser als lector, in 1910, zijn egyptologen van het museum als buitengewoon of bijzonder hoogleraar tot op vandaag betrokken bij het universitaire onderwijs in Leiden.

Gezien de band van het Rijksmuseum van Oudheden met het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten en de inhoudelijke betrekkingen van de drie andere musea tot dit archaeologisch-filologisch instituut – ook bij hen staan de verwerving en verbreiding van kennis over Egypte en het Nabije Oosten hoog in het vaandel – mag een bijdrage over de vier Nederlandse musea met Egyptische oudheden in deze jubileumbundel niet ontbreken. Waren de verzamelingen van het museum in Leiden vanaf het begin bezit van het rijk, die van de drie andere musea waren oorspronkelijk in particulier bezit. De collectie van de oudste van deze drie, Museum Meermano-Westreenianum, is in dezelfde tijd als die van het Leidse museum ontstaan en door haar eigenaar aan het rijk vermaakt. De twee andere, door particulieren samengestelde verzamelingen, die van het Allard Pierson Museum en het Bijbels Museum, zijn uiteindelijk door een universiteit en een genootschap verworven.

3. Reliëf uit het graf van generaal Horemheb uit Sakkara, 18de dynastie (ca. 1330 v.Chr.). Rijksmuseum van Oudheden.

wij uit Egypte kennen. Zij bestrijken tezamen een tijdvak van ca. 4000 v.Chr. tot ca. 1000 n.Chr. Er zijn gebruiksvoorwerpen uit het dagelijks leven, objecten uit het domein van de religie en magie, en van de dodencultus. Tot deze laatste categorie behoort een waar topstuk van de collectie: de mastaba-kapel van Hetepherachet, een hoge ambtenaar uit de 5de dynastie. Deze kapel is gedecoreerd met levendige, in reliëf uitgevoerde scènes uit het dagelijks leven van rond 2400 v.Chr. (Afb. 4). Een letterlijk hoogtepunt in de collectie vormt de tempel uit het Nubische stadje Taffeh, in 1969 geschonken door de Egyptische regering als dank voor reddingsopgravingen door het museum in Nubië (1962-64).

II

*Nederlanders in het oude
Nabije Oosten en Egypte:
Onderzoek*

Handelaars van vóór de Zijderoute

De Assyrische kooplieden in Anatolië en de studie van het Oudassyrisch in Nederland

JAN GERRIT DERCKSEN

Dit hoofdstuk gaat over de Oudassyrische handel in Anatolië en de bestudering daarvan in Nederland. Na een overzicht over de inhoud en betekenis van de over deze handel gevonden geschreven bronnen volgt een bespreking van de bijdrage door Nederlandse assyriologen aan de publicatie en analyse ervan.

Inleiding

Eén van de specialisaties binnen de assyriologie is de studie van het Oudassyrisch. Deze benaming heeft zowel betrekking op de oudste taalfase van het Assyrische dialect van het Akkadisch als op de overeenkomstige historische periode in Noord-Mesopotamië. Het gaat globaal om de periode van 2000-1700 v.Chr., vanaf het moment dat de stadstaat Assur, dat voorheen deel uitmaakte van het rijk van de Derde Dynastie van Ur, zich ontwikkelde tot een invloedrijke handelsnatie met commerciële vestigingen in Noord-Syrië en in Centraal-Anatolië, tot het einde van de Assyrische kolonie Kültepe-Kanesj in Anatolië. De geschreven Assyrische documenten die voor onderzoek van deze periode ter beschikking staan, zijn niet opgegraven in Assur zelf, maar in overweldigende meerderheid in de belangrijkste Assyrische handelskolonie. Deze bevond zich in de stad Kanesj (het Nesja uit de Hethitische traditie), tegenwoordig Kültepe genoemd en niet ver verwijderd van Kayseri. De Assyriërs woonden daar in de benedenstad en doordat deze enkele malen werd verwoest, zijn delen van hun archieven in de huisruïnes bewaard gebleven. Het Akkadische woord voor zo'n kolonie is *kārum*, wat oorspronkelijk “kade” en vervolgens “handelswijk” en “organisatie van handelaren” betekende. Tegenwoordig wordt met Karum de hele benedenstad bedoeld. Inwoners van het nabijgelegen dorp verkochten in de late 19de eeuw AD kleitabletten en andere voorwerpen die zij op de ruïneheuvel (*tepe* in het Turks) of in de aangrenzende akkers hadden gevonden, aan handelaars in antiquiteiten. Vandaar vonden de eerst “kappadokisch” en later

1. Kültepe: een straat in de Karum.

sociale gevolgen het voor de stad Assur had, dat een aanzienlijk aantal mannen in het buitenland vertoefde.

Het huisbezit door Assyriërs groeide gestaag; zo kocht een zekere Ali-ahum het huis van de Anatoliër Usjchasjra voor een onbekend bedrag en een generatie later verkreeg Buzazu een naast het huis van zijn vader Pusjuken gelegen pand voor 2 ½ pond zilver. De door Assyriërs bewoonde huizen onderscheidden zich daarom niet van die van Anatoliërs. Slechts de vondst van kleitabletten waarop de naam van de “archiefhouder” voorkomt, kan aantonen dat een bepaald huis een Assyrische bewoner had en op deze wijze is zichtbaar hoe in de sinds 1948 onderzochte delen van de benedenstad verschillende straten zijn met een hoge concentratie “Assyrische” huizen.

Daar de handelaren zelf geen akkerland bezaten of vee hielden, werden voedsel en alle andere benodigdheden (bijv. vaatwerk, schoeisel) ter plaatse gekocht en betaald met koper of zilver. Steeds meer Assyriërs stichtten een gezin met een lokale vrouw en kochten slaven voor huishoudelijk werk (maalsters). In geval de handelaar al getrouwd was met een vrouw in Assur, kreeg de Anatolische bijvrouw de benaming “slavin” en bleef de status van echtgenote gereserveerd voor de Assyrische vrouw. De groei van het aantal gemengde huwelijken leidde tot een toenemende verankering van de handelskolonie in de lokale samenleving.

Laten wij als voorbeeld een zekere Laqep nemen. Deze handelaar trouwt op een gegeven moment met de dochter van een welvarende Anatoliër genaamd Enisjru (Afb. 2). Het huwelijkscontract bevat twee bepalingen ter bescherming van de vrouw: Laqep mag in Anatolië geen andere vrouw huwen en bij uitblijven van zwangerschap zorgt de vrouw voor een slavin die een kind moet baren. De afsluitende bepaling over de ontbinding van het huwelijk is een vast bestanddeel van dit soort contracten en onderstreept de gelijkwaardige positie van de echtgenoten. Het contract luidt:

“Laqep heeft Huatala, de dochter van Enisjru gehuwd. Laqep mag in het land (van Kanesj) geen tweede (bij-)vrouw huwen. In de stad (Assur) mag hij een *qadisjt*-priesteres huwen. Indien zij (= Huatala) hem binnen twee jaar geen nakomeling schenkt, zal zijzelf een slavin kopen en daarna, nadat deze een kind heeft gekregen, kan zij haar verkopen aan wie zij wil. Wanneer Laqep haar wil verlaten zal hij 5 pond zilver betalen. En wanneer Huatala hem wil verlaten zal zij 5 pond zilver betalen. Getuige waren Maza, Assurisj-tikal, Talia en Sjuppianika.”

2. Voorzijde van tablet uit de Böhl-collectie (LB 1218), waarin de Anatoliër Enisjru twee slaven koopt. Publicatie: K.R. Veenhof in *Festschrift Matouš* (1978).

Modern Nederlands onderzoek in het Nabije Oosten

Selenkahiye en Tell Hammam al-Turkman

DIEDERIK MEIJER

Actief modern Nederlands archeologisch onderzoek in het Nabije Oosten kent een lange traditie, die begint bij Henri Frankfort (1896-1954). Deze illustere figuur schreef op basis van eigen opgravingen uiterst belangrijke rapporten en samenvattende werken, die nog steeds als handboek worden gebruikt. Overigens was hij vooral in Irak werkzaam, gesteund door de Universiteit van Chicago waar hij werkte. Actieve en breed opgezette opgravingen werden na hem door prof. dr. Maurits van Loon (1923-2006) uitgevoerd, eerst onder de aegis van – alweer – de Universiteit van Chicago, maar spoedig daarna verbond hij zich aan de Universiteit van Amsterdam. Korucu Tepe in Oost-Turkije, en Mureybit, Selenkahiye en Tell Hammam al-Turkman in Syrië (zie de kaart op het schutblad) zijn opgravingen die met zijn naam zijn verbonden. Ook zorgde hij vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw voor een gestage stroom studenten die later de activiteiten in het veld konden voortzetten, na sluiting van de afdeling aan de UvA vooral gesteund door de Universiteit Leiden.

Selenkahiye

De opgravingen te Tell Selenkahiye (“nergens goed voor-tell”) vonden plaats in 1967, 1972, 1974 en 1975. Het betreft een lage maar langgerekte ruïneheuvel (= *tell*) aan de Eufraat in Syrië, gelegen in een gebied dat vanaf 1976 meestal onder water staat vanwege een aangelegd stuwmeer met zeer variabel volume. Tussen 2500 en 2000 v.Chr. hebben hier mensen gewoond en gewerkt, gebouwd en zijn ze er gestorven, en de resten van dat alles vonden we terug in deze 7 meter hoge heuvel van ongeveer 600 x 200 m (Afb. 1).

Na een fase als klein dorpje besloot men rond 2400 v.Chr. de nederzetting te ommuren; hiervoor werden sommige woonhuizen met de grond gelijk gemaakt. Het lijkt erop dat de sociale structuur van de gemeenschap zo georganiseerd was dat iedere wijk voor zijn eigen stuk van de verdedigingsmuur moest

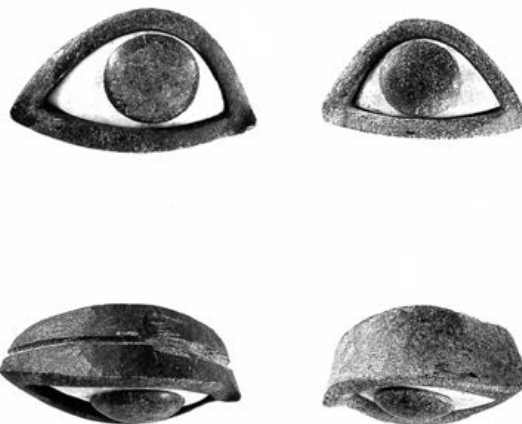
waar dat hoogst zelden gebeurde en hun gebruik beperkt bleef tot kleitabletten en kleilabels.

Niet iedereen in Selenkahiye was met dit soort zaken bezig; er werd ook ambachtelijk werk verricht. Een aanwijzing daarvoor werd gevonden in het huis van een juwelier, ditmaal een huis zonder de gebruikelijke binnenplaats en opslagruimten. Zeer dikke muren, kleine kamers, en een “schat” in de vorm van dure artikelen in een pot weggestopt in een van de muren: struisvogeleierschaal voor het oogwit van standbeelden, en een paar klaargemaakte ogen voor die stand- en zitbeelden, met kalksteen en blauwe steen (Afb. 3). Dat type beelden kennen we erg goed uit het oude Irak – vooral door het werk van Henri Frankfort – en dit is een teken temeer van de internationale contacten die Selenkahiye onderhield. Voorts was er lokale fabricage van aardewerk, getuige de vondst van veel misbaksels en ovenresten, en van kralen voor hals- en andere sieraden, gietvormen voor kleine juwelen enzovoort.

We moeten ons de gemeenschappen van deze periode niet te simpel voorstellen. Er bestond een gelaagde maatschappij, waarin grote centra op verschillende manieren bestuurd konden worden: door koningen, maar ook door bijvoorbeeld raden van ouderen.

2. Selenkahiye; afrolling van een rolzegel met zgn. dierenstrijd op de schouder van een pot, ca. 2400 v.Chr.

3. Selenkahiye; inleg-ogen voor beelden, ca. 2350 v.Chr.

Graven voor het water komt

OLIVIER NIEUWENHUYSE

De afgelopen vijf decennia zagen een sterke toestroom van Nederlands archeologisch onderzoek in de regio die we kennen als Noord-Mesopotamië: het huidige Noord-Syrië, Zuidoost-Turkije en Noord-Irak. Vele beroemde sites zijn hier inmiddels door Nederlandse archeologen opgegraven, waaronder Tell Sabi Abyad, Tell ar-Raqa'i, Bouqras, Hammam al-Turkman, Selenkahiye en Jebel Aruda (zie de kaart op het schutblad). De dramatische recente ontwikkelingen in Syrië en Noord-Irak vormen het trieste sluitstuk van een bloeiend en spraakmakend onderzoeksveld.

De rijke geschiedenis van deze tak van Nederlandse archeologie moet nog geschreven worden. Hier wil ik één aspect belichten: de rol van stuwmuren. Sinds halverwege de vorige eeuw bouwen de regeringen van Syrië, Turkije en Irak talloze stuwdammen in de Eufraat en de Tigris en hun vele zijrivieren. Dit heeft grote gevolgen voor de economie van deze landen, hun bevolkingssamenstelling, en watervoorziening, maar ook voor de archeologie. De vele stuwmuren speelden een sterke rol bij de opbloei van archeologisch onderzoek. Een direct gevolg van de vele noodopgravingen in Noord-Mesopotamië was een radicale verschuiving van archeologisch onderzoek van het zuiden naar het noorden van het gebied. Vooral voor jonge, beginnende onderzoekers zijn noodopgravingen in een stuwmeergebied een aantrekkelijke manier om de eerste stappen te zetten als zelfstandig archeoloog. Speciale regelgeving maakte het makkelijker voor buitenlandse archeologen om opgravingsvergunningen te verkrijgen, en ook mochten zij soms vondstmateriaal mee naar eigen land nemen. Zo is een deel van de collectie Nabije Oosten van het Rijksmuseum van Oudheden de oogst van Nederlandse noodopgravingen in het Assad-stuwmeer in Syrië.

Deze verschuiving is ook goed terug te zien in populairwetenschappelijke overzichtswerken. Neem bijvoorbeeld de *Atlas van het Tweestromenland van Martinus Beek van Martinus Beek uit 1960*. Op een overzichtskaart van de "voornaamste vindplaatsen in Mesopotamië" (p. 47) liggen bijna alle stipjes in Irak. Noord-Mesopotamië is hier nog nagenoeg leeg. Destijds waagden slechts weinig archeologen zich aan serieus onderzoek in het noorden. Men nam algemeen aan dat deze streek geen rol van enige betekenis speelde bij de opbloei

2. Maurits van Loon (links) op Tell Selenkahiye in het Assad-stuwmeergebied in 1975 (foto Diederik Meijer).

nagenoeg niets bekend over het archeologische potentieel van de regio. Hoeveel sites werden door het toekomstige meer bedreigd? De Nederlandse wetenschapper Maurits van Loon verrichtte pionierswerk toen hij in 1963 en 1964 langs de Syrische Eufraat veldverkenningen deed. Zijn onderzoek maakte al snel duidelijk dat de Syrische vallei van de Eufraat een buitengewoon rijk archeologisch landschap vertegenwoordigde. Honderden archeologische sites met bewoning vanaf het Palaeolithicum tot de moderne tijd werden door het water bedreigd.

De Syrische oudheidkundige dienst deed direct een internationale oproep. Buitenlandse archeologen werden naar Syrië gelokt met de belofte dat na afloop van de opgravingen delen van de collectie mee naar huis genomen mochten worden. Het resultaat was dat het Assad-stuwmeer vrij plotseling veranderde in een intensief archeologisch onderzoeksgebied. “Het moet eind jaren ’60 en begin jaren ’70 in dit kleine gebied erg gezellig zijn geweest”, merkt Lucas Petit op (*Het Oude Nabije Oosten*, 2013, 81).

Nederlanders waren hierbij stevig vertegenwoordigd. Van Loon zelf, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, groef op de Vroege Bronstijd-nederzetting Tell Selenkahiye (Afb. 2; zie de bijdrage van Diederik Meijer elders in dit boek). Een team van de Universiteit Groningen onder leiding van Jacob Roodenberg – later directeur van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten – onderzocht de Epipaleolithische site Nahr-el-Homr. De Universiteit Leiden stuurde maar liefst twee teams. Henk Franken nam het initiatief tot het Tabqa Project. Hij groef proefsleuven op Tell Hadidi, Tell Ta’as en Jebel Aruda, met als doel de geschiedenis van aardewerktechnologie vanaf de Prehistorie tot in de IJzertijd te reconstrueren. Het was Franken die de spectaculaire tempels uit de Uruk-periode op Jebel Aruda ontdekte, op een bergplateau hoog boven de vallei. Govert van Driel leidde hier vervolgens verder Nederlandse opgravingen (Afb. 3).

Over de oorsprong van oorlog in het oude Nabije Oosten

BLEDA S. DÜRING

Denken over oorlog

Het denken over oorlog en agressie staat in een zeer lange traditie, waarbij steeds opnieuw de prangende vraag is, in welke mate mensen van nature geneigd zijn tot gewelddadige handelingen en oorlog, en in welke mate de culturele context bepalend is. Daarbij zijn er grofweg twee posities: enerzijds zijn er diegenen die oorlog zien als een type gedrag dat kenmerkend is voor complexe samenlevingen, waarbij mensen in kleinschalige egalitaire samenlevingen als overwegend vreedzaam worden beschouwd, en anderzijds zijn er diegenen die oorlog als een universeel verschijnsel zien in de geschiedenis van de mens, waarbij complexe samenlevingen mogelijk zelfs het geweld tussen groepen mensen doen afnemen.

De eerste positie, dat de mens van nature een vreedzaam wezen is, werd betoogd door de Franse filosoof en publicist Jean Jacques Rousseau (1712-1778 n.Chr.) in zijn boek *Du contrat social*, die daarmee afstand nam van de stelling van de Britse politiek filosoof Thomas Hobbes (1588-1679 n.Chr.), die in zijn boek *Leviathan* beweerde dat een vreedzame samenleving alleen mogelijk was doordat er sterk bestuur was in de vorm van de (door god en het volk gelegitimeerde) koning (Afb. 1). Beide publicaties zijn erg invloedrijk geweest in het westerse denken over de sociale orde en de aard van de mens. Opgemerkt moet worden dat beide auteurs op nogal speculatieve wijze redeneerden, aangezien ze nauwelijks data hadden om hun ideeën te schragen – disciplines als sociologie en antropologie bestonden toen nog niet. Daarnaast hadden beide heren een duidelijk politieke agenda: Hobbes wilde de legitimiteit en het belang van de koning aantonen, terwijl het werk van Rousseau een republikeinse agenda diende met een belangrijke rol voor de volksvertegenwoordiging.

De archeologie van oorlog

Opvallend genoeg hebben archeologen zich tot zeer recent niet gemengd in de vraag over de aard van de sociale orde en de rol van oorlog en geweld daarin. Dit is opmerkelijk omdat zij de ideale dataset hebben om te kunnen evalueren in

Mijns inziens is er een enorme toename in en transformatie van oorlogvoering in het midden van het derde millennium in Anatolië en in het midden van het vierde millennium in Mesopotamië. Ik kan me dus niet aansluiten bij auteurs als Keeley en LeBlanc die gesteld hebben dat oorlog een min of meer constant verschijnsel is in de geschiedenis van de mens. Mijn archeologische data tonen geen overtuigend bewijs voor oorlog tussen ca. 10.000 en 3500 v.Chr. in het Nabije Oosten. Hoewel dit niet betekent dat oorlog niet bestond, plaats ik wel vraagtekens bij het idee dat oorlog een belangrijke en constante factor was in het leven van mensen. Waarom was er dan een snelle toename van aanwijzingen voor oorlog rond 3500 v.Chr. in Mesopotamië en rond 2500 v.Chr. in Anatolië?

In beide gevallen hebben we te maken met perioden waarin sprake is van een sterke bevolkingstoename, urbanisatie en het ontstaan van complexere samenlevingen. Een onderdeel van deze ontwikkeling is een toenemende differentiatie in de samenleving tussen de elite en het gewone volk, en de neiging van elites om zich te onderscheiden. In Anatolië gebruikt de elite hiervoor luxegoederen, vaak gemaakt van kostbare en opvallende materialen, die werden verhandeld over lange afstanden, zoals lapis lazuli, jade, aardewerk en tinbrons (Afb. 5). Men kan zich in deze situatie goed voorstellen dat de elite zich verschanste in versterkte citadellen, om hun groeiende macht te onderstrepen en zichzelf en hun bezittingen veilig te stellen. Het is in een dergelijke context van concurrerende elites en de groeiende sociale ongelijkheid dat oorlog een steeds prominenter rol lijkt te zijn gaan spelen in Anatolië.

De situatie in Mesopotamië is een andere. In het vierde millennium ontbreken daar duidelijke aanwijzingen voor een elite die zich differentieert van de samenleving door de consumptie van luxegoederen. Daarnaast zijn er stadsmuren in plaats van versterkte citadellen. Het is denkbaar dat hier het conflict meer tussen samenlevingen dan binnen samenlevingen plaatsvond, maar dat is speculatief. Hoe dan ook, in Mesopotamië is de verbreiding van oorlog eveneens duidelijk te koppelen aan het ontstaan van complexe samenlevingen. In die zin lijkt de paradoxale conclusie onontkoombaar dat oorlog typisch een beschaafd fenomeen is. Het lijkt er op dat Rousseau drie eeuwen na zijn *Du contrat social* alsnog gelijk krijgt.

5. Sophie Schliemann getooid met juwelen daterend tot de Vroege Bronstijd II uit Troje.

Een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van Noord-Irak

Een dynastie van koningen in Tell Satu Qala

WILFRED H. VAN SOLDT

Inleiding

Het eerste verkennende bezoek aan de Koerdische Regio in Irak vond plaats op uitnodiging van de (Koerdische) ambassadeur van Irak in Den Haag. In 2006 bezocht een team bestaande uit D.J.W. Meijer, Kozad Mohammed Ahmed en ondergetekende de hoofdstad Erbil en we legden de nodige contacten. In 2008 waren we terug, ditmaal om een survey te houden die hopelijk een interessante opgravingsplaats zou opleveren. Het werd Tell Satu Qala aan de Kleine Zab, ongeveer halverwege Erbil en Suleimaniya. Hier werd ons door een bewoner een inscriptie aangereikt die hij in de heuvel gevonden had. De tekst gaf ons de namen van de stad en de koning, respectievelijk Idu en Abbizeri, en dateert waarschijnlijk uit de 13de of 12de eeuw v.Chr.

Gewapend met deze kennis dienden we een aanvraag in bij NWO en deze werd gehonoreerd. In mei 2010 begon de opgraving op Satu Qala met een team bestaande uit specialisten van de universiteiten te Leiden, Leipzig en Erbil dat in september 2011 een vervolg kreeg. Beide seizoenen duurden zes weken. De Oudheidkundige Dienst stuurde een paar medewerkers om de opgraving te begeleiden en studenten uit Erbil liepen er stage.

Satu Qala ligt op de noordelijke oever van de Kleine Zab in een vruchtbaar en heuvelachtig gebied dat door riviertjes wordt geïrrigeerd (zie de kaart op het schutblad). De regenval laat echter landbouw zonder irrigatie toe. De heuvel meet 170 bij 100 meter en steekt ca. 30 m boven het omringende landschap uit. De meeste flanken zijn vrij steil, ten dele door de gestage erosie van de Kleine Zab, maar ook doordat er hier en daar grond voor bouwwerkzaamheden is afgegraven. Rond de heuvel lag vermoedelijk een benedenstad, zoals ook nu nog huizen staan op de heuvel en rondom. Door de aanwezigheid van huizen is de beschikbare onderzoeksruimte slechts een derde van het totale oppervlak.

De jongste in Satu Qala gevonden inscriptie is niet meer van een locale koning, maar van een koning van het Assyrische rijk. Het gaat om Assurnasirpal II, die regeerde in de 9de eeuw v.Chr. De gedeeltelijk bewaarde tekst is aangebracht op een beschilderde tichel (Afb.11):

“Paleis van Assurnasirpal [koning van het land Assur ...].”

Naar aanleiding van de inscripties heb ik de volgende opmerkingen. De koningen van Idu dragen namen die maar ten dele verklaard kunnen worden. Sommige namen lijken ontleend aan het Akkadisch, zoals de naam Abbizeri, die blijkens de verschillende spellingen het woord *zēru* bevat, wat “zaad” of “nakomeling” betekent. Het eerste element van de naam is echter niet duidelijk. De namen van zijn zonen Ba’ilanu en KAM-ti-e-ni zijn wellicht ook Akkadisch. De naam Ba’ilanu lijkt het meest op namen die we in deze tijd in Babylonië tegenkomen, zoals Bā’ilu. Die van zijn broer zou eventueel als een Assyrische naam geïnterpreteerd kunnen worden, die zou dan Erištēnu luiden, maar dit is onzeker zolang we geen syllabische spelling hebben.

Moeilijker zijn de namen van de tweede groep koningen. Edima lijkt wat zijn naam betreft enigszins op die van koning Nikdima, die door de Assyrische koning Salmanassar III (9de eeuw) genoemd wordt en die in de regio van Idu opereerde. Zijn zoon Ba’auri lijkt een naam te hebben die misschien Hoerritisch of zelfs Urartees is, maar zeker is dit niet. Dezelfde naam komt ook een enkele keer in de 13de eeuw in Assyrië voor.

De taal waarin de teksten geschreven zijn is het Middelassyrisch. Dat laat zich overigens alleen bij de vroegere koningen vaststellen, de latere inscripties zijn te beknopt. Het lijkt waarschijnlijk dat taal en schrift uit Assyrië geleend zijn en dat beide werden gebruikt nadat de koningen van Idu zich zelfstandig hadden gemaakt.

Belangrijk voor de datering van de teksten – en van de koningen – is de vorm van de schrifttekens die in de teksten gebruikt worden. De tekens die we in de oudere inscripties vinden hebben goede parallellen in andere provinciehoofdsteden van het Middelassyrische rijk, zoals Tell Bderi en Tell Taban langs de Habur (zie de kaart op het schutblad). Op grond daarvan kunnen we de teksten tussen het midden van de 12de en het begin van de 11de eeuw v.Chr. plaatsen, waarschijnlijk in de 11de eeuw. De jongere inscripties bevatten aanmerkelijk minder schrifttekens, maar enkele tekens op de geglazuurde tichels wijzen in de richting van het Nieuwassyrische rijk, dus 10de of 9de eeuw v.Chr.

11. Beschilderde tichel van koning Assurnasirpal II van Assyrië.

Oudbabylonische brieven als bron van recht

KLAAS R. VEENHOF

Tijdens de zogenaamde Oudbabylonische periode, van ca. 2000 tot 1600 v.Chr., als het centralistische rijk van de III^{de} Dynastie van Ur is verdwenen, kenmerkt Mesopotamië zich door politieke fragmentatie. Omdat de macht van de staten beperkter is treden de Babylonische burgers – d.w.z. vooral de welgestelde burgers, met hun bezittingen en rechten – duidelijker voor het voetlicht. Het bewijs daarvan vinden we in hun privé-archieven, die meestal drie typen documenten bevatten: boekhoudkundige teksten, rechtsoorkonden en brieven. Samen vormen ze de schriftelijke neerslag van het familieleven en bieden inzicht in status, vermogen, werk en beroep en geven een veelzijdige kijk op het doen en laten van ambtenaren, militairen, ambachtslieden, priesters, handelaars, landbouwers, enz. Er zijn vrijwel geen aspecten van het leven die niet op een of andere wijze in deze teksten gedocumenteerd zijn. Helaas zijn veel van de archieven waartoe ze behoren, met name die uit de steden Sippar en Larsa, sinds het einde van de 19de eeuw clandestien opgegraven en door verkoop over het westelijk halfmond verspreid. Verlies van hun oorspronkelijke samenhang vermindert hun informatieve waarde.

Deze teksten zijn intensief gebruikt om inzicht te krijgen in het recht van die tijd, waarbij de resultaten vergeleken werden met en een aanvulling betekenden op wat bekend was uit de zogenaamde “wetten” uit deze periode, die van Hammurabi van Babylon (Afb. 1), uit ca. 1760 v.Chr., en die van Naram-Sîn van Eshnunna, twee generaties ouder. Twee categorieën teksten staan daarbij centraal. Ten eerste de duizenden contracten, die rechtshandelingen documenteren inzake huwelijk, adoptie, erfdeling, koop en verkoop, huur, lening, onderpand, exploitatie van dadeluinen en kudden, slavernij, enz. Ten tweede honderden akten, die de neerslag zijn van processen gevoerd over rechten en bezittingen. Deze twee categorieën vullen elkaar aan, want processen gaan vaak over rechten en bezittingen, vooral i.v.m. erfenissen. De studie van dit materiaal heeft een omvangrijke vakliteratuur opgeleverd.

De derde categorie teksten, brieven (Afb. 2), speelt in dit onderzoek een bescheidener rol. Ze bieden allerlei interessante informatie, maar die is meestal incidenteel en gaat vaak over specifieke, soms persoonlijke problemen, waaruit

1. De zgn. “Wetten van Hammurabi” zijn de bekendste – maar zeker niet de enige! – bron over rechtspraak in het oude Mesopotamië. Afgebeeld boven de door hem vastgelegde wetten ontvangt Hammurabi (staand) de koningsmacht van de god Sjamasj. (Louvre Sb 8, ca. 1750 v.Chr.)

men niet gemakkelijk algemene rechtsregels kan distilleren. Bovendien is – behalve bij ambtelijke brieven – vaak moeilijk te achterhalen wie hun schrijvers en ontvangers waren en wat hun status, functie of beroep, omdat ze vaak alleen de namen van de betrokkenen vermelden; ze zijn ook vrijwel nooit gedateerd. Bovendien kenden afzenders en ontvangers elkaar meestal en deelden zij kennis van de behandelde materie, die vreemde lezers (zoals de assyriologen) missen. Tenslotte, naast zakelijke brieven zijn er persoonlijke, soms zelfs emotionele

2. Voor- en achterzijde van een brief gericht aan Jahgunum van Ibbi-Sumuqan. Het tablet bevindt zich in de Böhl-collectie (LB 948) en is bewerkt als Abb 3, 82 (zie p. 178).

“Palestijnse Oudheidkunde”

Archeologisch onderzoek in Jordanië en Palestina-Westbank, 1960-2014

GERRIT VAN DER KOOIJ

Inleiding

Het 75-jarig bestaan van het NINO en zijn voor onderzoek en onderwijs zo belangrijke bibliotheek is een goede gelegenheid om het archeologisch onderzoek in de Zuidelijke Levant, uitgevoerd door de Faculteit der Archeologie te Leiden – bijna steeds in samenwerking met lokale instituten –, in een tijdsperspectief te plaatsen.

Dat onderzoek begon met veldwerk in 1960 in Jordanië, en bestaat dus ook al 54 jaar. In die periode is veel veranderd: niet alleen de facultaire inbedding en financiering van onderzoek, maar ook de motivaties en benaderingen. Archeologie is de laatste decennia sterk als wetenschap ontwikkeld en is mede daardoor ook meer met het heden en de toekomst bezig, omdat restanten van het verleden als erfgoed worden beschouwd en een sociale rol spelen. Anderzijds is in ons werk ook veel gehandhaafd, zoals het accent op sedimentatie-stratigrafie bij veldwerk en de antropologische invalshoek bij interpretaties van gevonden resten.

Het gebied en archeologie

Binnen het Nabije Oosten neemt de Levant, het gebied tussen Turkije en Egypte, een aparte plaats in vanwege de bijzondere geografische situatie en onderzoeksgeschiedenis.

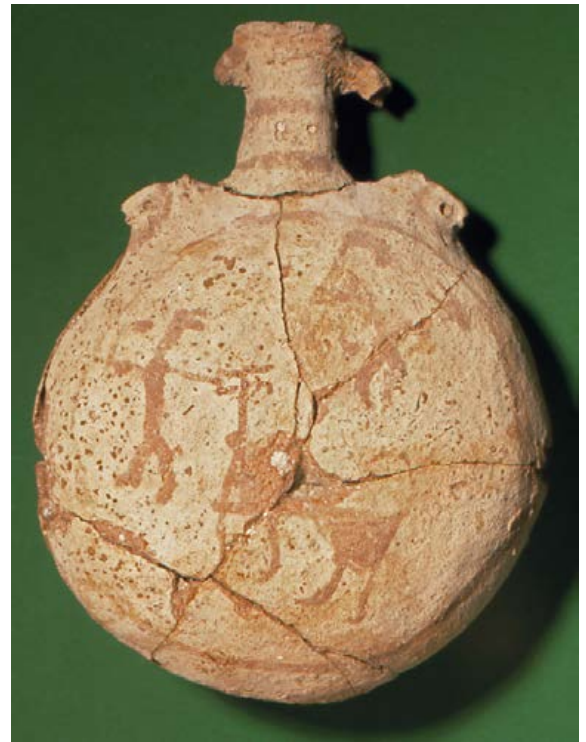
Geografisch is het een apart gebied doordat het een smalle vruchtbare strook is tussen steppe en woestijn ten oosten en zee ten westen. Die noord-zuid strook is bovendien gevormd door twee 1000 km lange bergruggen met een langgerekt dal ertussen, dat in de zuidelijke helft tot 400 m onder de zeespiegel ligt. Daardoor is het bio-klimaat in oost-west richting erg gevarieerd, met binnen een korte afstand afwisselend mediterrane, steppe- en woestijnzones. Het gevolg is dat op veel plaatsen akkerbouw alleen mogelijk was en is met kunstmatige bevoeding

(gevonden smeltkroezen) en edelmetaal (mal voor sieraden), albast (deze grondstof kwam vanuit het Zerqa-dal), en vermoedelijk ook faïence. Faïence was vooral gebruikt voor luxe vaatwerk, zoals de al genoemde droppelvaas met de naam van farao Tawosret, maar ook andere voorwerpen, die niet alleen uit Egypte maar ook uit Noord-Syrië of Mesopotamië afkomstig zijn (bijv. rolzegels, maar ook vaatwerk). Door Niels Groot is zelfs chromiet in een variant van faïence vaatwerk ontdekt, kennelijk om de glans te verhogen, maar niet eerder in voor-Romeins faïence gevonden, dus moet rekening gehouden worden met een andere productieregio.

De al genoemde kleitabletten (Afb. 5), waarvan nu vier complete en drie stukken zijn gevonden, zijn lokaal gevormd en beschreven en in alle drie wijken aangetroffen. De 27 karakters moeten een alfabetisch schrift vormen, dat als één van de alfabetvormen te beschouwen is, die in de Late Bronstijd in de Levant zijn ontwikkeld.

IJzertijd

Op de afgevlakte puinhopen van de LB-stad volgde een nieuw gebruik van het oppervlak voor bewoning in hutten en kleitichelgebouwen. Op verschillende locaties op de *tell* zijn hoorn-vormige blaaspijpmonden van klei gevonden die gebruikt zijn bij het smelten van metaal in een smeltkroes voor allerlei klein gietwerk. Uit deze fasen stammen ook scherven van “vensterstandaards”, deels met figuren gedecoreerd, waaronder een lierspeler. Rond 1100 v.Chr. werd weer een groot dorp opgebouwd. Maar vanaf de 10de eeuw trok de bewoning zich steeds

4. Miniatuurpelgrimsflesje (14 cm hoog) met tekening van man met twee geiten.

5. Eén van de complete kleitabletten, aan alle kanten beschreven.

Leiden – Deir el-Medina v.v.

ROB DEMARÉE

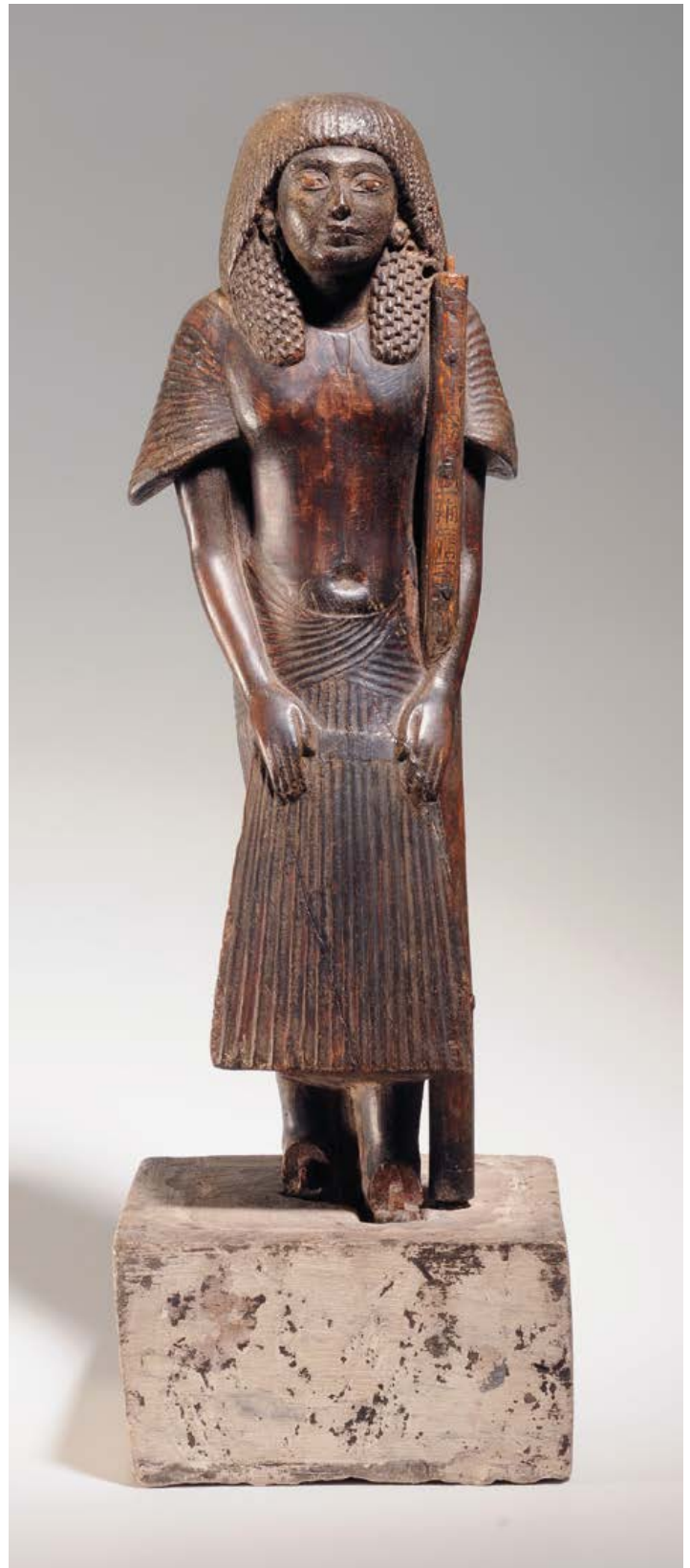
Hoewel niemand het toen kon weten, dateren de eerste ‘contacten’ tussen Leiden en Deir el-Medina al uit de 19de eeuw. In 1826-1827 kocht Jean Emile Humbert voor het nog jonge nationale (Rijks)museum van Oudheden een tweetal canopenvazen van de ambachtsman/kunstenaar Pasjedoe afkomstig uit diens graf (nu TT 339) in Deir el-Medina. Met de aankoop van ruim 5000 voorwerpen uit de verzameling van Giovanni d’Anastasi werd het museum in 1829 onder meer verrijkt met een drietal fraaie ebbenhouten beelden en twee papyri afkomstig uit dezelfde nederzetting. De houten beelden, met de oorspronkelijke inventarisnummers AH 209, AH 210 en AH 211, dragen de namen van drie nu welbekende inwoners uit de 19de dynastie (ca. 1250 v.Chr.) van het dorp van de bouwers der koningsgraven: de necropoolschrijver Ramose (Afb. 1) en de kunstenaars/ambachtslieden Amennakht en zijn zoon Khaemtore. De twee papyri, met de oorspronkelijke inventarisnummers AMS 38a en AMS 38b, behoren tot een dossier van brieven daterende uit het eind van de 20ste dynastie (ca. 1100 v.Chr.), nu bekend als de *Late Ramesside Letters* 1 en 5, geschreven door de necropoolschrijver Dhutmose respectievelijk aan zijn collega’s en aan zijn zoon Butehamon en diens gezin. De eerste kopieën/facsimiles van deze papyri werden, naast vele andere, in mei 1834 vervaardigd door Francesco Salvolini, een student van Jean-François Champollion, tijdens diens bezoek van enkele maanden aan de eerste directeur van het Museum van Oudheden, Caspar Jacob Reuvers. Zijn nog ongepubliceerde papieren berusten nu in het Archivio di Stato van de provincie Piemonte in Turijn. Enkele jaren later werden alle hierboven genoemde objecten en documenten ook opgenomen in de door Conrad Leemans gepubliceerde *Description raisonnée des monuments égyptiens du Musée des Antiquités des Pays-Bas à Leide* (1840) en in de *Monumens égyptiens du Musée d’Antiquités des Pays-Bas à Leide* (1846).

Al evenzeer onbewust van de oorspronkelijke herkomst publiceerde de conservator en latere directeur van het museum Willem Pleyte samen met Francesco Rossi in 1869-1876 het tweedelige *Papyrus de Turin*, met facsimiles en beschrijvingen van een groot aantal papyri, die via de verzameling van Bernardino Drovetti afkomstig waren uit de archieven van de nederzetting Deir el-Medina.

Het zou bijna een eeuw duren vooraleer er nieuwe ‘contacten’ ontstonden tussen Leiden en Deir el-Medina. Inmiddels had de ‘godfather’ van wat later “Deir el-Medina studies” zou worden genoemd, Jaroslav Černý, in een in 1929 gepubliceerd artikel aangetoond wie de inwoners van de antieke nederzetting ter plaatse van Deir el-Medina eigenlijk waren: geen begrafenisondernemers / priesters zoals eerder was verondersteld, maar de ambachtslieden / kunstenaars – ook wel necropoolarbeiders genoemd – die verantwoordelijk waren voor de bouw en de decoratie van de graftomben van de koningen en hun familieleden van het Nieuwe Rijk, ca. 1500-1100 v.Chr (Afb. 2).

Op 19 december 1961 promoveerde Jacobus Johannes Janssen aan de Universiteit van Leiden op een proefschrift over scheepsjournalen geschreven op twee papyri, één in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (I 350verso) en één in het Museo Egizio te Turijn (2008+2016). Met de bewerking van de papyrus in Turijn hernieuwde hij niet alleen de relatie Leiden-Turijn die in de 19de eeuw was begonnen door Willem Pleyte en Francesco Rossi, hij kwam – daartoe mede aangespoord door Jaroslav Černý – tevens in nader contact met de Turijnse collectie, en wel speciaal met de administratieve teksten in die vooral uit Deir el-Medina en omgeving afkomstige verzameling van ostraca en papyri.

Hiermee werd in feite de basis gelegd voor wat sindsdien een specialisme is binnen de studie van de egyptologie aan de Universiteit van Leiden: bestudering van tekstuele en andere documenten en bronnen over de administratie en het dagelijks leven van de ambachtslieden / kunstenaars van Deir

1. De necropoolschrijver Ramose,
RMO inv.no. AH 211
(foto Rijksmuseum van Oudheden).

De bisschop en de dood

Een middeleeuwse grafkelder in Dongola (Soedan)

JACQUES VAN DER VLIET

De Nubische dam

Vrijwel direct na de dood van de profeet Mohammed in 632 overspoelden islamitische legers vanuit het Arabisch schiereiland het oostelijke deel van het Romeinse rijk. In 636 viel Damascus, in 638 Jeruzalem en in het najaar van 641 werd de Egyptische hoofdstad Alexandrië tot overgave gedwongen. Deze triomfantelijke opmars van de islam werd pas in 651 gestuit aan de zuidgrens van Egypte, in Nubië. Daar lukte het een ministaatje, het christelijke koninkrijk van Makoerië, om de Arabieren in de slag bij Dongola, de hoofdstad van Makoerië, voor het eerst een beslissende nederlaag toe te brengen. Dit wapenfeit had een niet te onderschatten historische betekenis. Vele eeuwen lang zijn hierdoor de arabisering en islamisering van Afrika ten zuiden van de Sahara (de Sahellanden) tegengehouden. Historici spreken daarom wel van “de Nubische dam” (D. Ayalon). Een ander gevolg was dat een voordien tamelijk obscuur vorstendom aan de rand van het Romeinse rijk van de ene dag op de andere een geduchte speler op het internationale politieke toneel werd. In de zomer van 652 sloten de nieuwe heersers van Egypte met de koning van Makoerië een bilateraal niet-aanvalsverdrag, bekend als de *baqt*, dat tevens voorzag in diverse economische verplichtingen en privileges die voor beide partijen profijtelijk waren.

In de daaropvolgende eeuwen kwam Nubië tot grote economische en culturele bloei. Pas rond 1500 komt de geschiedenis van de christelijke staten in dit gebied tot een einde en verdwijnt ook geleidelijk het inheemse christendom in de noordelijke Soedan. Nu nog getuigen de uitgestrekte ruïnes van de hoofdstad Dongola, zo’n 500 kilometer ten noorden van het huidige Khartoem, van die middeleeuwse bloei. Omdat de inheemse christelijke traditie in Nubië, anders dan in het naburige Egypte en Ethiopië, verbroken is, zijn we voor onze kennis van christelijk Nubië vooral aangewezen op archeologisch onderzoek. Zo brachten Nederlandse opgravingen in de jaren ’60 van de vorige eeuw in Abdallah Nirqi, een dorp in de buurt van Aboe Simbel, een kerk aan het licht met fraaie muurschilderingen die nu in het Koptisch Museum in Caïro te bewonderen zijn.

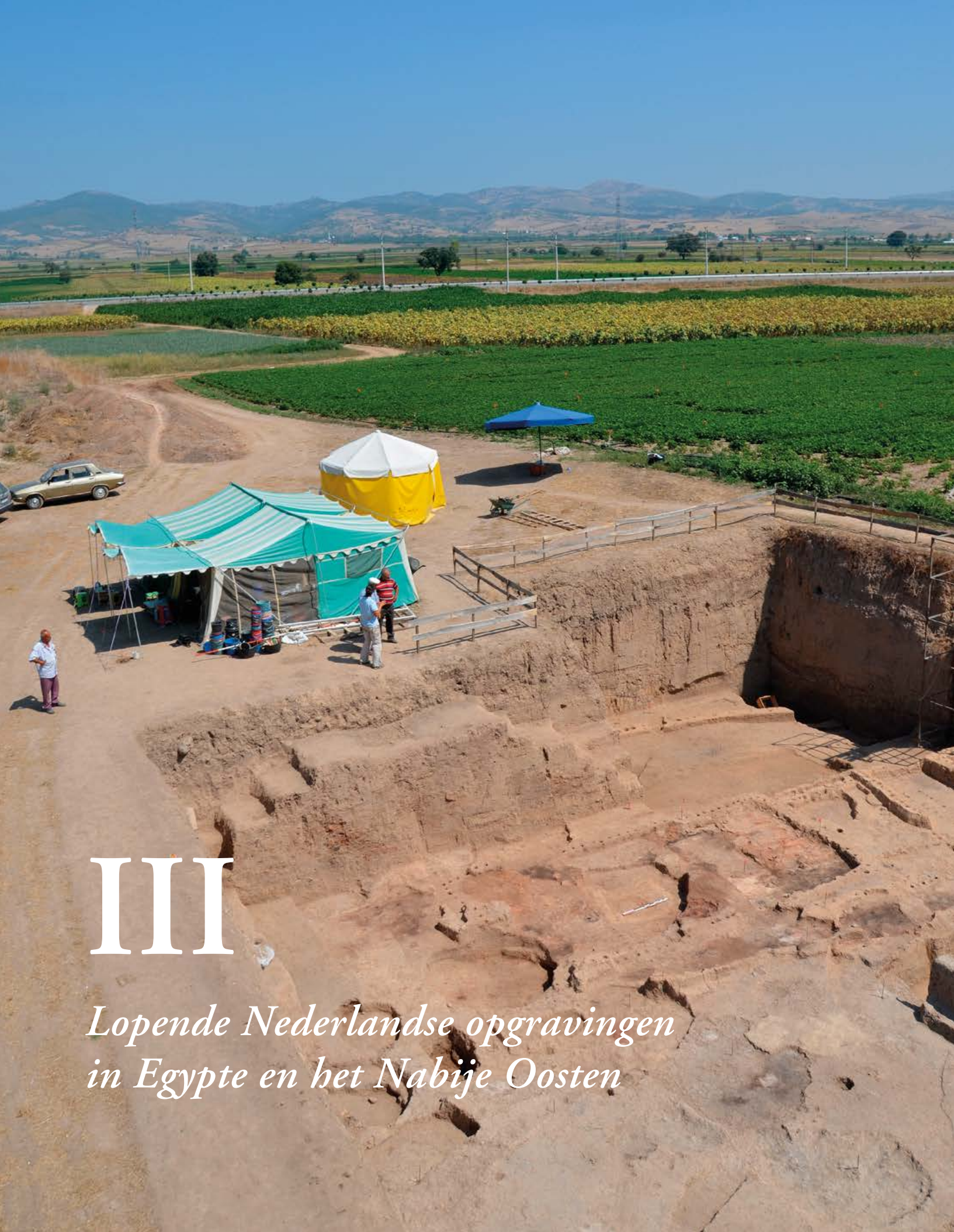
van die kapel was de grafsteen van bisschop Georgios ingemetseld (Afb. 4). Dit was een marmeren plaat met een Griekse inscriptie die de lof van de overledene bezingt en onder meer zegt dat hij “een blijmoedig aangezicht” had. Verder bevatte de tekst natuurlijk zijn sterfdatum, onmisbaar voor de liturgische herdenking van de overledene, die in de orthodoxe kerken van het oosten op gezette data na het overlijden plaatsvindt.

Iets achter de wand met de grafsteen van Georgios troffen de archeologen de toegang aan naar een ondergrondse grafkamer (Afb. 5). Dit bleek een tongewelf van ongeveer 140 cm hoog, 210 cm lang en 80 cm breed te zijn (Afb. 6). Een verrassing was dat het niet één maar wel zeven lichamen bleek te bevatten (Afb. 7). Alle zeven behoorden aan mannen van gevorderde leeftijd. Welk dat van bisschop Georgios was, is niet duidelijk. Evenmin is duidelijk wat de relatie tussen deze zeven mannen is geweest. Misschien waren het kloosterlingen die ongeveer gelijktijdig met Georgios zijn overleden. In ieder geval kan het, gezien leeftijd en geslacht van de bijzettingen, niet om een familiegraf gaan.

2. Wandschildering elders in het complex: een heilige.

3. Wandschildering elders in het complex: apostelportretten.

III

*Lopende Nederlandse opgravingen
in Egypte en het Nabije Oosten*

De cirkel gesloten

Het koninkrijk van Sjamsji-Adad

JESPER EIDEM

Inleiding

Het landschap in het Midden-Oosten heeft meer te bieden dan aardolie: “de aarde is zwanger van geschiedenis” – een treffende verwijzing naar de duizenden oude steden die door de tijd getransformeerd zijn in aarden heuvels met daarin de gecompriëerde lagen van vroegere bewoning. Tot een paar decennia geleden was aarde het traditionele bouw materiaal in grote delen van het Midden-Oosten. Huizen werden gebouwd van in de zon gedroogde kleistenen en vervielen relatief snel. Ze werden neergehaald, nieuwe gebouwen verrezen op het puin, en na verloop van tijd ontstonden zo de typische stadheuvels (Afb. 1) – in het Arabisch bekend als *tell*, in het Turks *tepe*, en in het Koerdisch *gird*. Deze heuvels zijn als bibliotheken, met hoofdstukken uit de geschiedenis die vaak in vergetelheid zijn geraakt. Door zorgvuldig op te graven kunnen de opeenvolgende nederzettingen en hun materiële resten blootgelegd worden, en soms zelfs archieven met klei-tabletten van instellingen of privépersonen. Dan kunnen we de namen van de inwoners van de stad terugvinden en lezen over de tijd waarin zij leefden. Klei-tabletten werden beschreven met spijkerschrift, het oudste schriftsysteem in de wereld, zo’n 5000 jaar geleden uitgevonden in het gebied dat nu Irak is en in gebruik in grote delen van het Midden-Oosten tot het einde van de eerste millennium v.Chr.

Een Nederlandse edelman genaamd Tinco Martinus Lycklama à Nijeholt (zie afb. 6 op blz. 80 in dit boek) voerde in 1865 enkele sondages uit in Babylon, maar verder waren er geen Nederlanders – of Denen – onder de eerste archeologen die begonnen te graven in de stadheuvels van Irak en Syrië. Archeologie in het Midden-Oosten werd in de 19de eeuw een wedloop waaraan Franse, Britse, Duitse, en later ook Amerikaanse teams deelnamen. De vondsten trokken veel internationale aandacht, omdat ze een schat aan informatie opleverden over een oude wereld waarvan tot dan toe alleen de schaduwen bekend waren uit de Bijbel en de klassieke Griekse auteurs. Na verloop van tijd leverden ook onderzoekers uit Nederland en andere landen een belangrijke bijdrage aan deze herontdekking.

Jørgen Læssøe (1924-1993) en de archeoloog Harald Ingholt (1896-1985) een Deense expeditie naar het gebied en kozen ervoor om op te graven in Tell Shemshara, niet in het minst vanwege de strategische ligging van de site.

Vanwege de onrustige politieke situatie kon de Deense expeditie slechts één seizoen werken in Tell Shemshara, maar wat een seizoen! Gedurende het grootste deel van drie zeer hete zomermaanden in 1957 groeven de Denen een diepe put in het noordelijke, hoogste deel van de tell, en vonden hier de overblijfselen van een zeer oude stad. De laatste week van het seizoen werd er een sondage uitgevoerd in het laagste deel van de tell, en door een toevallstreffertreffer stuitte men hier precies op een kamer vol kleitabletten (Afb. 4). Læssøe, de epigraaf van de expeditie, kon vaststellen dat het team een archief uit ca. 1780 v.Chr. had gevonden, toebehorend aan een lokale vorst genaamd Kuwari.

Læssøe en de auteur van dit hoofdstuk hebben sindsdien Kuwari's archief bestudeerd en gepubliceerd. We weten nu dat rond 1782 v.Chr. Kuwari werd geïnstalleerd in Shemshara als gouverneur van een koninkrijk genaamd Itabalthum, in het gebergte net over de grens met het huidige Iran. Shemshara was de buitenpost van Itabalthum op de vlaktes in het westen. Het koninkrijk werd van twee kanten bedreigd: vanuit de bergen door Guteeërs, en in het westen door Sjamsji-Adad's oostwaartse expansie.

Onder zware druk koos Kuwari er uiteindelijk voor om zich onder Sjamsji-Adad's bescherming te plaatsen, en zo werd Shemshara de oostelijke voorpost van diens imperium. Daarom bevat Kuwari's archief zowel brieven van zijn voormalige basis in het oosten, als vele brieven van Sjamsji-Adad zelf, zijn zoon Isjme-Dagan en hun ambtenaren. In deze brieven lezen we over een dramatisch machtsspel. Sjamsji-Adad had behoefte aan voorzieningen voor zijn andere steden, en probeerde door een aantal manoeuvres de marginale, maar strategisch belangrijke basis Shemshara in handen te houden. De lokale bevolking rond Shemshara moest echter niet veel hebben van de nieuwe situatie. Kuwari zette een groot aantal ontevreden mannen gevangen in zijn paleis, terwijl hij anderen westwaarts naar Sjamsji-Adad stuurde om onrust te voorkomen. Eén van hen, een zekere Hazip-Tesjoep, was bijzonder lastig. Kuwari zond hem met een escorte naar Sjamsji-Adad, maar deze stuurde hem weer terug naar Kuwari. Later stelde Sjamsji-Adad echter een sluw plan voor, en hij schreef in een brief aan Kuwari:

4. Eén van de kleitabletten met een brief in spijkerschrift, gevonden te Tell Shemshara.

wellicht was dit het privégedeelte van het paleis waar Kuwari zelf woonde. We zien ernaar uit om dit werk voort te zetten en te ontdekken in hoeverre het paleis lijkt op andere paleizen uit dezelfde periode die opgegraven zijn in Irak en Syrië.

Wat we nu ook weten is dat er zich onder het paleis van Kuwari een hele serie opeenvolgende oudere paleizen bevindt – of op z'n minst vergelijkbare administratieve gebouwen. Tot nu toe hebben we hiervan nog maar kleine stukjes opgegraven, maar de oudste lijkt van zo'n 200 jaar voor de tijd van Kuwari te stammen. Hieruit kunnen we afleiden dat Shemshara in de tijd van Sjamsji-Adad al generaties lang een belangrijk lokaal centrum was. Zowel in 2012 als in 2013 vonden we één enkel kleitablet in de oudere lagen. Beide bevatten administratieve aantekeningen, die op zich weinig informatief zijn, maar het geeft aan dat er ook in deze periodes archieven waren. Misschien vinden we zo'n archief in een toekomstig seizoen, en wie weet treffen we dan verhalen aan die even spannend en dramatisch zijn als dat van Kuwari...

Een ongrijpbaar koninkrijk

Van Shemshara op de oostgrens van Sjamsji-Adad's rijk, via zijn oude residentie in Leilan, naar de forten in het westen, en dan terug naar Shemshara – de cirkel

13. Opgraving in volle gang op Tell Shemshara, mei 2014 (foto auteur).

Klei wordt aardewerk en melk wordt yoghurt

Neolithische innovaties te Barcın Höyük

FOKKE GERRITSEN

De ontdekking van het Anatolische Neolithicum

Toen 75 jaar geleden het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO) werd opgericht was er nog praktisch niets bekend over de prehistorie van Anatolië. De gedachte leefde dat pas in de loop van de Bronstijd een bevolking van enige, dat wil zeggen archeologisch traceerbare, omvang in het gebied verscheen. Toen twintig jaar later, in 1958, het Nederlands Historisch-Archeologisch Instituut (NHAI) in Istanbul zijn deuren opende als dependance van het NINO was er nog steeds weinig reden om deze gedachte bij te stellen. Sindsdien is ons beeld echter volkomen veranderd, met name wat betreft het Neolithicum (ong. 10.000-6.000 v.Chr.). Inmiddels wordt Anatolië juist beschouwd als een van de kerngebieden voor de vroege ontwikkeling en verspreiding van de landbouw en veeteelt.

Voor dit nieuwe inzicht zijn vele opgravingen verantwoordelijk. Deze vonden plaats in Zuidoost-Anatolië, onderdeel van de 'Vruchtbare Halve Maan' waar de vroegste aanzetten in de overgang van jagen en verzamelen naar landbouw en veeteelt gesitueerd worden. Maar ook in Centraal-Anatolië en het Merengebied, waar vanaf de vroege jaren '60 voor het eerst duidelijk werd dat ook buiten de 'Vruchtbare Halve Maan' bloeiende prehistorische gemeenschappen geleefd hebben met een heel eigen karakter en ontwikkeling. Sinds de jaren '80 en '90 wordt dit bovendien ook voor het gebied van Noordwest- en West-Anatolië meer en meer ontdekt (zie de kaart op het schutblad). Veel opgravingen lopen nog steeds, of zijn na enkele decennia weer opgestart, en momenteel is de Neolithische archeologie in Turkije een bloeiend en dynamisch veld van onderzoek. Deze dynamiek wordt veroorzaakt door de korte onderzoeksgeschiedenis van het veld: elke opgraving kan onze ideeën nog helemaal op zijn kop zetten. Maar ook de frequente inbreng van archeo-chemici, paleogenetici, en bio- en geowetenschappers draagt bij aan een rijk geschakeerd en internationaal onderzoeksveld.

3. Opstaande muurresten van leem van een rechthoekig huis met smalle aanbouw in de voorgrond.

4. Een sleutelgatvormig haardje met opstaande rand (linksboven) en een begraaving. Een benen lepel ligt tussen de onderbenen van de dode.

Neolithische bewoning van het oostelijke Marmara-gebied in Noordwest-Anatolië

JACOB ROODENBERG & SONGÜL ALPASLAN ROODENBERG

Inleiding

Met de benoeming van de eerste auteur van dit verslag tot leider van de dependance in Istanbul, het toenmalige Nederlands Historisch Archeologisch Instituut (nu geheten het Nederlands Instituut in Turkije) heeft het NINO eind zeventiger jaren van de vorige eeuw een begin gemaakt met eigen archeologische activiteiten in het Nabije Oosten. Daarmee ging een langgekoesterde wens in vervulling.

De eerste opgravingen vonden aan de Turkse Eufraat in Zuidoost-Anatolië plaats, waar onderzoekingen naar vroege landbouwers in de jaren 1979 tot 1985 werden uitgevoerd door middel van opgravingen in Hayaz en Kumartepe. Hierna werd de koers naar het noordwesten van Anatolië verlegd. Het thema “de vroege landbouw” bleef hetzelfde, maar de natuurlijke en culturele setting werd hiermee uiteraard flink gewijzigd. Bijzondere mogelijkheden voor uitgebreide onderzoekingen bood het gebied ten oosten van de Zee van Marmara.

In het derde kwart van de twintigste eeuw werd al eens gegraven naar prehistorische bewoningssporen langs de kust van de Zee van Marmara, vooral in de omgeving van Istanbul, maar tot systematisch onderzoek was het nauwelijks gekomen. Weliswaar kregen de daar aangetroffen overblijfselen, die werden gekenmerkt door donker gepolijst aardewerk, de naam van de eerste vindplaats ‘Fikirtepe’ opgeplakt, maar de eigenschappen van deze “cultuur” alsmede haar ouderdom bleven evenwel onduidelijk. Tegelijkertijd hadden veldverkenningen in het oostelijke Marmara-gebied een aantal vindplaatsen opgeleverd, die mogelijk tot dezelfde cultuur behoorden. Daarbij gold het typisch monochrome aardewerk als leidraad.

De eerste auteur van dit hoofdstuk heeft zich bij de keus van dit gebied voor archeologisch onderzoek naar het Anatolische Neolithicum door de volgende beweegredenen laten leiden. Aanwijzingen voor een vroege boerenbewoning in dit gebied waren sterk, maar omdat er geen opgravingen hadden plaatsgevonden, was niets over de aard der bewoning bekend. Een bijkomend motief was van praktische aard. Het gebied lag niet ver van de basis, het Nederlands Instituut in Istanbul, wat het oplossen van logistieke problemen vereenvoudigde.

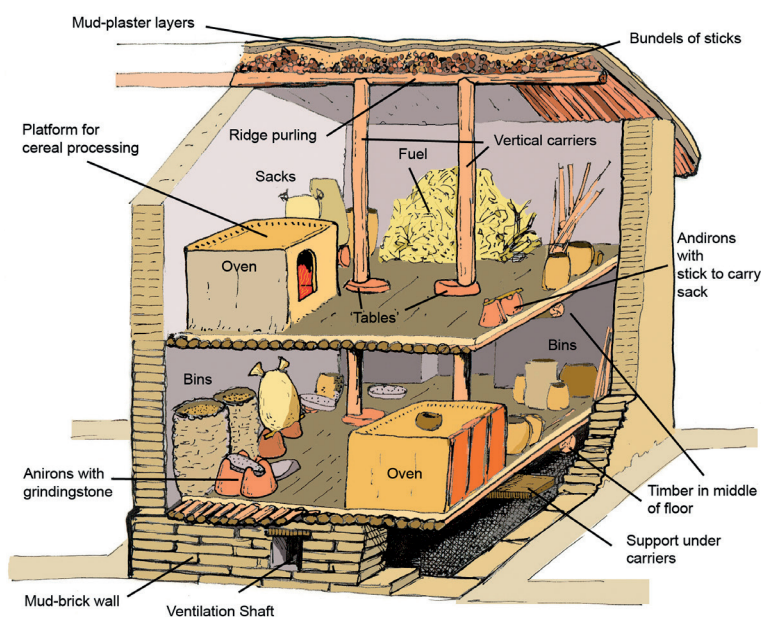
Expansiefase

Circa drie eeuwen jaar na de pioniersfase vonden ingrijpende veranderingen plaats. Niet alleen de voedselvoorziening, maar ook het dorp zelf had een metamorfose ondergaan. Invoering van zongedroogde, in mallen gevormde leemtichels verschaft de bouwers mogelijkheden die de tot dan gebruikelijke techniek niet had toegestaan. Tegen elkaar gebouwde huizen gaven de constructie meer stabiliteit, als gevolg waarvan muren hoger konden worden opgetrokken (Afb. 8). Vandaar dat de behuizingen uit deze fase twee verdiepingen hadden. Vloeren bestonden uit een laag rondhout, dat met een loopvlak bestaande uit een dikke laag leem was bedekt. De dwarsbalken waren ingelaten in de muren, terwijl die van de ondervloer ook in het midden door middel van sokkels werden ondersteund (Afb. 9). Ondanks de twee verdiepingen beschikten deze huizen over eenzelfde vloeroppervlakte als de gelijkvloerse voorgangers – zo'n 30 vierkante meter. In sanitair opzicht waren deze constructies aanzienlijk beter: doordat de vloeren op 30 à 40 cm boven de grond waren aangelegd, werden zowel de bewoners als hun voedselvoorraden beschermd tegen optrekkend vocht. Aan voedselvoorraden was geen gebrek, te oordelen naar de grote hoeveelheid potten, manden en andersoortige containers die in de huizen werden aangetroffen. Vergeleken met de inhoud van het vaatwerk van het pioniershuis (supra) was de opslagcapaciteit hier twaalf maal groter. In sommige woningen waren silo's van gepleisterde leemtichels gebouwd die honderden liters aan droge voorraden konden opslaan – vrijwel zeker graan, te oordelen naar het aftapgat in een van de silo's (Afb. 10). Uit afvalresten die bij deze huizen behoorden, kan worden opgemaakt dat akkerbouw een dominerende rol in de voedselvoorziening speelde. Verbouwde gewassen waren: gerst, emmer, eenkoorn, linzen, diverse bonensoorten en vlas. Er zijn daarnaast ook pitten aangetroffen van wilde vruchten zoals vijg, braam, druif, appel/peer, hazelnoot en pistache. Daarnaast fokten de boeren runderen, schapen en geiten, terwijl het varken een ondergeschikte

8. Drie tegen elkaar aangebouwde woningen. De ingezakte vloeren van de eerste twee zijn duidelijk zichtbaar.

9. Reconstructie van een standaard muurhuis. Tekening: Ben Claasz Coockson (Coockson's Archeologisch Tekemburo, Ankara).

De archeologie van de Zwarte Woestijn

Jebel Qurma in Noordoost-Jordanië

PETER M.M.G. AKKERMANS EN HARMEN O. HUIGENS

De Zwarte Woestijn

Het noordoosten van Jordanië wordt gekarakteriseerd door een ruige en moeilijk toegankelijke steenwoestijn, afgewisseld met eindeloze grind- en zandvlaktes – de zogenaamde *Black Desert* (Afb. 1). Het gebied dankt zijn naam aan de zwarte basaltrotsen die het oppervlak van deze woestijn grotendeels bedekken; zij zijn het resultaat van vulkanische uitbarstingen die hier ooit hebben plaatsgevonden. Vandaag de dag is de Zwarte Woestijn in ecologisch opzicht een onherbergzaam en uiterst marginaal gebied, en in het verleden was dat waarschijnlijk niet anders. In de zomer is het er kokend heet en zijn zandstormen aan de orde van de dag. Rondtrekkende bedoeïenen zijn tegenwoordig de enigen die het in deze regio uithouden.

Archeologisch onderzoek is nauwelijks verricht in de Zwarte Woestijn. Het gebied is altijd weggezet als cultureel onbeduidend en oninteressant. Echter, recent Nederlands veldwerk in deze wildernis – geïnitieerd vanuit de Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden – geeft aanwijzingen voor een opmerkelijk rijk en breed scala aan bewoningssporen van allerhande aard en uit alle periodes (Afb. 2). Overall in de woestijn stuiten we op de resten van grote en kleine kampplaatsen, ronde stenen bouwwerken, spectaculaire grafmonumenten, en kilometerslange jachtinstallaties. Heel bijzonder zijn de duizenden rotstekeningen en inscripties in Safaïtisch schrift, daterend uit de eerste eeuwen van onze jaartelling. Het nieuwe Leidse onderzoek maakt duidelijk dat de Zwarte Woestijn in het verleden een verre van marginaal gebied was: ooit was deze verlaten woestijn een en al leven.

1. De Zwarte Woestijn: een uitgestrekte wildernis van bergen bedekt met basalt, afgewisseld met grind- en zandvlaktes (foto: Peter Akkermans).

onderkomens voor jagers, soms geïntegreerd in veel oudere prehistorische architectuur. En we vinden eindeloos veel grote en kleine graftombes, variërend van eenvoudige stapels stenen tot monumentale ronde structuren, twee à drie meter hoog, met verschillende kamers en gewelfde daken.

Bij een reeks Safaitische vindplaatsen zijn kleine hoeveelheden geïmporteerd Romeins aardewerk aangetroffen, wat duidt op kleinschalig maar regelmatig contact tussen de stedelijke Romeinse wereld in het westen van Jordanië en de kleine gemeenschappen in de woestijn in het oosten van het land. Vaak worden er ook vuurstenen werktuigen aangetroffen op de Safaitische sites; klaarblijkelijk gebruikten deze mensen nog steeds stenen gereedschap, naast de metalen werktuigen en wapens die regelmatig worden afgebeeld op de rotstekeningen.

Een bijzondere vondst tijdens de veldverkenning in 2012 was een zilveren munt, gevonden bij een recentelijk geplunderde Safaitische graftombe, midden in de afgelegen basaltvlakte. De tetradrachme, geslagen in Tyrus in het moderne Libanon in 130/129 v.Chr., droeg op voorzijde de buste van de Seleucidische vorst Antiochus VII Euergetes (138-120 v.Chr.). Ongetwijfeld was deze munt oorspronkelijk in het graf gelegd als gift aan de dode. De grafrovers in onze tijd

6. Basaltsteen in de Jebel Qurma-regio, met rotstekeningen en inscripties in Safaitisch schrift uit de eerste eeuwen van onze jaartelling (foto: Peter Akkermans).

Graanteelt in Romeins Egypte

Nieuwe inzichten op basis van onderzoek aan plantenresten uit Karanis (Fajoem, Egypte)

RENÉ CAPPERS

Het belang van Egypte voor Rome

Als het Romeinse Rijk in de eerste eeuw n.Chr. zijn maximale omvang heeft bereikt, vormt het een groot aaneengesloten gebied rond de Middellandse Zee. Het is opvallend dat het Romeinse Rijk zich ver had uitgebreid in noordelijke richting, en daarbij delen van de Rijn en de Donau als natuurlijke grenzen had gekozen, terwijl het zuidelijke deel van het Romeinse Rijk zich beperkte tot een smalle kuststrook van Noord-Afrika. Een uitzondering vormde de Romeinse provincie Egypte, waarvan de zuidelijke grens ongeveer samenviel met de huidige grens tussen Egypte en Sudan. Waarschijnlijk speelde de bevaarbaarheid van de Nijl hierbij een belangrijke rol: ter hoogte van Aswan bevinden zich de eerste watervallen (cataracten) en is scheepvaart in zuidelijke richting niet meer goed mogelijk.

De interesse van Rome in Egypte was drieledig. In de Oostelijke Woestijn bevinden zich diverse locaties waar mijnbouw gepleegd werd en waar waardevolle bouwmaterialen vandaan konden worden gehaald, zoals granodioriet uit Mons Claudianus. Twee grote havens langs de Rode Zee, Berenike en Myos Hormos, werden gebruikt voor handelscontacten met India, de Arabische kustgebieden en Afrika ten zuiden van de Sahara. Ten slotte leverde de vruchtbare grond grote hoeveelheden graan die nodig waren om de inwoners van Rome te voeden.

Voor akkerbouw is water en bemesting van groot belang. Door de jaarlijkse overstromingen van de Nijl, werden de akkers in de Nijlvallei, de Nijldelta en de Fajoem zowel voorzien van water als van een nieuw sliblaagje. In het slib zitten mineralen die planten nodig hebben voor hun stofwisseling. Door het afvoeren van oogsten verdwijnt elk jaar een deel van de mineralen uit de bodem en is aanvulling door bemesting uiteindelijk noodzakelijk om de gewassen te kunnen blijven verbouwen. De akkerbouw in Egypte was op deze jaarlijkse overstromingen ingesteld door de verbouw van wintergewassen.

vloeistof die overblijft bij het persen van olijven. Zo beschrijft Cato in *De Re Rustica* dat dit bijproduct werd gebruikt voor het insmeren van dorsvloeren om ze zo antiseptisch te maken en om ze te beschermen tegen onkruiden, insecten en mollen.

Het verbouwen van naakte granen heeft het voordeel dat meteen bij het dorsen grote hoeveelheden dorsresten beschikbaar komen. Die zijn aantrekkelijk voor verder gebruik en hebben dan ook een hoge economische waarde. Het is de vraag of kaf van emmer op een gelijkwaardige manier gebruikt werd. Dit is alleen aannemelijk als de aartjes van emmer op grote schaal ontkaft werden, hetzij door het gemeenschappelijk gebruik van ovens door een groep families, hetzij door industriële productie van brood.

Dorsresten van harde tarwe kunnen worden gebruikt als veevoer, brandstof en magering in bouwmaterialen. Het gebruik als veevoeder is waarschijnlijk beperkt geweest: de dorsresten zijn erg droog en verteren niet makkelijk. Dorsresten vatten ook moeilijk vlam, maar hebben een lange traditie als brandstof door ze te mengen met mest van dieren. Waarschijnlijk werden de dorsresten vooral gebruikt als magering in allerlei bouwmaterialen. De meeste gebouwen in

3. Dorsresten afgedekt met palmbladeren langs een akker bij Ihrit al-Gharbiya (november 2008; Fajoem, Egypte).

Het tempeldomein van de Egyptische godin Moet in Karnak

JACOBUS VAN DIJK

Ten zuiden van het immense tempelcomplex van de god Amon in Karnak, dat ieder jaar bezocht wordt door honderdduizenden toeristen van over de hele wereld, ligt een kleiner tempeldomein dat tot voor kort niet voor bezoekers toegankelijk was en dat alleen al daarom veel minder bekend is. Daarin bevindt zich de belangrijkste tempel van de Egyptische godin Moet, de vrouwelijke metgezel van Amon (Afb. 1). In dit tempeldomein vindt al sinds 1976 archeologisch onderzoek plaats door een expeditie van het Brooklyn Museum te New York onder leiding van Richard Fazzini. Aan deze opgravingen nemen sinds het midden van de jaren '80 twee egyptologen van de Rijksuniversiteit Groningen deel, prof. Herman te Velde en de schrijver van dit hoofdstuk. Belangrijkste doel van het onderzoek is meer te weten te komen over de complexe bouwgeschiedenis van de tempel en van het ommuurde domein waarin deze zich bevindt. Bovendien moesten de goeddeels ongepubliceerde religieuze teksten op de muren en poorten, die veel licht werpen op de godin Moet, haar mythologie en de rituelen in haar tempel, worden uitgegeven, vertaald en geïnterpreteerd.

Sinds 2001 hebben wij gezelschap gekregen van een team van de Johns Hopkins University in Baltimore, geleid door Betsy Bryan. De Brooklyn-expeditie concentreert zich sindsdien op het noordelijke deel van het tempeldomein, met de Eerste Pyloon van de Moet-tempel en alles wat ten noorden, ten oosten en ten westen daarvan ligt, terwijl de expeditie van Baltimore de eigenlijke tempel van Moet met het heilige meer en het terrein daaromheen onderzoekt. De laatste jaren hebben de beide expedities in nauwe samenwerking met het American Research Center in

1. Satelliet-opname van het domein van Moet, met de Tempel van Moet omgeven door het Isjeroe-meer en tempels A, B, C en D. Overige markeringen: 1. poort van Thotmosis III; 2. poort van Taharqa; 3. de contratempel. Bron: Google Earth.

geboorte van het goddelijk kind werd gevierd. Tempel A had precies deze oriëntatie ten opzichte van de Moet-tempel en in de Ptolemeïsche tijd was hij inderdaad gewijd aan het goddelijk kind van de Thebaanse triade, Chonsoe-pa-chered (Chonsoe-het-Kind). Op de achterwand van de centrale kapel, helemaal achterin de tempel, zien wij Ptolemeïsche reliëfs met een voorstelling van Moet met het goddelijk kind op schoot. In 2007 werd in de voorhof van de tempel een prachtige, nagenoeg perfect geconserveerde bovendorpel van een kleine kapel (Afb. 11) gevonden met daarop een beschilderde en met bladgoud beslagen reliëfvoorstelling van vijf lokale vormen van Chonsoe-het-Kind die aanbeden worden door twee goden die nauw met geboorte en wedergeboorte in verband staan.

Bij de verbouwing tijdens de 25ste dynastie werd tempel A voorzien van een lange toegangsweg die in oost-westelijke richting dwars op de hoofdas van de Moet-tempel loopt en uitkomt bij een poort van Taharqa. Deze poort werd al eind jaren '70 door de Brooklyn-expeditie ontdekt en is in recente jaren gerestaureerd (Afb. 12). Hoe de weg buiten deze poort verder loopt en waar hij uitkomt is tot dusver niet duidelijk; stond hij in verbinding met de processieweg van het Opet-feest tussen Karnak en Luxor?

Tempel B

Over dit gebouw kunnen wij kort zijn. Het ligt ten zuiden van Tempel A op een hoger gelegen terrein; het heeft een vierkante plattegrond en de hoofdingang op het westen staat door middel van een naar beneden lopende geplaveide weg in verbinding met een poort in de oostmuur van de Eerste Hof van de Moet-tempel. Van de decoratie is vrijwel niets over behalve de voeten van goden en koningen.

11. Beschilderde en met bladgoud beslagen bovendorpel, afkomstig van een verdwenen kapel die ooit in Tempel A moet hebben gestaan. Vijf lokale vormen van Chonsoe-het-Kind, aanbeden door Asja-ichet (een vorm van Bes) en een Taweret-achtige godin, een van de twaalf maandgodinnen die vaak in de mammisi worden afgebeeld.

Tempels, papyri en lemen huizen

Nederlands onderzoek in de oase Dachla

OLAF E. KAPER

De oase Dachla ligt ver verwijderd van de Nijlvallei, en daarom is het lang beschouwd als een gebied dat niet, of niet zonder meer, meetelde als het over het oude Egypte ging. Daarbij was het ook geen voordeel dat veel van de oudheden aan de oppervlakte van de oase uit de Romeinse periode stammen, een periode die over het algemeen niet geliefd is bij egyptologen of bij het grote publiek. Het besef dat de oasen in de Westelijke Woestijn echter al vanaf het Oude Rijk deel uitmaakten van de Egyptische cultuur en geschiedenis is slechts langzaam doorgedrongen, en zelfs nu nog verschijnen er boeken over het oude Egypte waarin de oasen niet worden genoemd of niet op de landkaarten zijn ingetekend.

De ontdekking van de rol en betekenis van de oasen in de Egyptische cultuurgeschiedenis is toe te schrijven aan de Egyptische archeoloog Ahmed Fakhry, die als enige vanaf 1937 begon met opgravingen in de Westelijke Woestijn. Hij ontdekte onder meer een ommuurde nederzetting uit de periode van het Oude Rijk in Ain Asil, Dachla (nabij Balat), en dit overtuigde Serge Sauneron, de visionaire directeur van het Franse archeologische instituut in Caïro ervan, dat een opgraving in Dachla zeer de moeite waard zou zijn. Tegelijkertijd had een lezingentournee van Fakhry in Canada tot gevolg dat Anthony Mills van het Royal Ontario Museum in Toronto geïnspireerd werd om om een archeologische survey te ondernemen in Dachla onder de naam Dakhleh Oasis Project. Vanaf 1979 waren er daarom opeens twee teams aan het werk in de oase.

Een Nederlandse deelname aan het Dakhleh Oasis Project kwam tot stand in 1988, toen Mills de schrijver van dit hoofdstuk uitnodigde om mee te werken aan de studie en publicatie van één van de grootste vondsten die de Canadese expeditie had gedaan. In 1982 hadden zij vastgesteld dat enkele stenen op de oppervlakte van de vindplaats Ain Birbiyeh uit de Romeinse periode de locatie aangaven van een begraven stenen tempel. De tempel bleek geheel bedekt te zijn onder een grote zandheuvel die in de late oudheid het gehele bouwwerk en de stad daaromheen aan het zicht had onttrokken. We gingen letterlijk vanaf het

De Nederlandse tekenaar Martin Hense en de fotografe Christien Boeles waren ook bij dit werk betrokken.

In 1992 voegde zich een tweede Nederlander bij het Dakhleh Oasis Project dankzij de vondst van een grote hoeveelheid Griekse papyri in het dorp Kellis in de opgraving van Colin Hope. De papyroloog Klaas Worp van de Universiteit van Amsterdam werd uitgenodigd om aan de opgraving deel te nemen, wat hij met enthousiasme aanvaardde. In 2000 kregen Worp en ik ook deelfinanciering voor de opgravingen in Kellis toegekend door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), waardoor een huis van het dorp kon worden opgegraven en er ook kon worden verder gewerkt aan de mammisi.

Van 1991 tot 1996 leidde Anthony Mills een project in Deir el-Hagar, in de tempel van de god Amon-Re die dateert uit de eerste eeuw n.Chr. Bij de opgravingen werden grote delen van de tempeldecoratie blootgelegd, en onder mijn leiding is er in de jaren daarna een *field school* georganiseerd om samen met studenten uit Leiden en Berlijn de reliëfs te kopiëren (Afb. 4).

Vanaf 2002 trad de arabist Fred Leemhuis van de Rijksuniversiteit Groningen toe tot het Dakhleh Oasis Project, om een restauratie uit te voeren in het

4. Field school epigrafie in Deir el-Hagar in 1997 (foto O.E. Kaper).

Eenheid in verscheidenheid

Veertig jaar opgraven in het Nieuwerijks grafveld van Sakkara

MAARTEN J. RAVEN

Het Nieuwerijks grafveld van Sakkara werd aan het begin van de 19de eeuw geplunderd. De opbrengst kwam in westerse musea terecht, maar zonder de archeologische context was dit materiaal nauwelijks te interpreteren. In 1975 startte het Rijksmuseum van Oudheden daarom opgravingen in dit terrein die tot op heden voortduren. Na veertig jaar graven herkennen we de geografische, sociale, religieuze en esthetische factoren die het uiterlijk van deze graven bepaalden.

Een plattegrond met grote gevolgen

In 2014 is het 40 jaar geleden dat het Rijksmuseum van Oudheden (RMO) besloot om een nieuw opgravingsproject in Egypte te starten. Eerder had het museum al gegraven in Aboe Roash en in Nubië, maar in 1972 was het neergestreken in Sakkara. Daar kon het RMO deelnemen aan een Engels project van de Egypt Exploration Society in de dierenbegraafplaats dat al enkele jaren liep. Na afsluiting van de werkzaamheden besloten de beide partners gezamenlijk door te gaan in een ander deel van het enorme grafveld van Sakkara. De keus viel op een nog onverkend terrein ten zuiden van de trappenpiramide van farao Djoser. Op 2 januari 1975 ging het eerste seizoen van start en binnen een week was het eerste grafmonument daar geïdentificeerd. Groot was de vreugde toen het bleek toe te behoren aan Horemheb, de aanvoerder van de Egyptische legers ten tijde van farao Toetanchamon (1333-1323 v.Chr.) en later diens tweede opvolger als farao. Voor het RMO, dat sinds 1830 delen van dit graf in de collectie heeft, was dit een buitengewone vondst.

Deze vondst kwam niet helemaal onverwacht. De keuze van het nieuwe opgravingsterrein was uiteraard gebaseerd op vooronderzoek. Zo bleek uit de beschikbare literatuur dat vele musea – en niet alleen het RMO in Leiden – rond

Meryneith hier alleen maar scènes van dodenmaaltijden in familiekring toont, heeft waarschijnlijk te maken met de tijd van ontstaan van dit graf tijdens de godsdienstige revolutie van Achnaton, toen de verering van andere goden dan Aton verboden was. Trouwens, ook in de centrale kapel van Meryneith zien we geen goden afgebeeld, wel scènes uit het dagelijks leven van de overledene waaraan de ketterkoning onmogelijk aanstoot kon nemen (Afb. 11). Meryneith ging zelfs zo ver tijdelijk zijn naam te veranderen in Meryre, om niet te suggereren dat hij de godin Neith nog erkende.

Als er genoeg geld was voor decoraties in de voorliggende zuilenhof van het graf, was dit een meer voor de hand liggende plek voor afbeeldingen van het werkzame leven van de overledene. Zo manifesteerde de overledene daar graag zijn maatschappelijke positie en ambtelijke status; Horemheb bij voorbeeld gebruikte deze wanden voor een verslag van zijn huldiging door de koning als dank voor prestaties op het slagveld. Maar andere wanden van Horemhebs hof dragen toch ook rituele scènes, wat ons eraan herinnert dat ook dit onderdeel van het graf een religieuze functie had. Hier werd de grafstoet opgevangen op de dag van de begrafenis (Afb. 12), en hier werd de mummie rechtop gezet voor de rituelen van het openen van de mond. Vandaar dat deze twee episoden ook veelvuldig zijn afgebeeld op de hofwanden, waarbij de mondopening bij voorkeur op de noordwand staat omdat de mummie tijdens dit ritueel naar het zuiden moest kijken.

Dat versterkt ook onze indruk dat deze afbeeldingen niet zozeer een herinnering aan de uitvaart zijn, als wel magische hulpmiddelen voor de dode om de rituelen naar believen zelf te herhalen in het hiernamaals. Vandaar dat ook

10. Graf van Pay, centrale stèle.

11. Graf van Meryneith, middenkapel, scène met metaalarbeiders.

Over de auteurs

Prof. dr. Peter M.M.G. Akkermans studeerde Prehistorie en archeologie van West-Azië aan de Universiteit van Amsterdam (promotie 1990). Van 1990 tot 2009 werkte hij als conservator Nabije Oosten aan het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden. Daarna werd hij hoogleraar Archeologie van het Nabije Oosten aan de Universiteit Leiden, waar hij ook onderwijsdirecteur en vice-decaan van de Faculteit der Archeologie is. Hij is al ruim 30 jaar actief betrokken bij het archeologische onderzoek in Syrië, Jordanië en elders in het Nabije Oosten.

Dr. Songül Alpaslan-Roodenberg studeerde paleo- en fysische antropologie aan de Universiteit van Ankara. Vervolgens was zij lange tijd als paleontoloog werkzaam aan het museum van het Instituut voor Mineraal Onderzoek en Exploratie (Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü) in Ankara. Na te zijn gepromoveerd op aspecten van de fauna van het Mioceen (1995), houdt zij zich de laatste twintig jaar in het kader van verschillende internationale projecten bezig met analyse en publicatie van menselijke overblijfselen uit archeologische opgravingen in Turkije en de Balkan.

Drs. Sebastiaan R.L. Berntsen studeerde geschiedenis in Leiden (doctoraal 2002) en specialiseerde zich in het Romeinse leger in Noordwest-Europa. Hij werkte onder andere bij de provinciale archeologische depots van Zuid-Holland en Limburg, en in diverse musea. Sinds 2013 is hij actief als vrijwilliger bij het NINO voor het beheer en behoud van de collecties. In zijn vrije tijd beoefent hij zijn interesse in de geschiedenis, vooral van de Romeinse tijd en de 18de-19de eeuw.

Prof. dr. René T.J. Cappers studeerde biologie, met als specialisatie plantenecologie, aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na zijn promotie in 1994 specialiseerde hij zich verder in de archeobotanie gericht op de reconstructie van vroegere landschappen en voedsleconomieën. Daarbij combineert hij onderzoek aan plantenresten afkomstig uit opgravingen met etno-archeobotanisch onderzoek. Hij is betrokken bij onderzoek in Nederland, Griekenland, Italië, Turkije, Syrië, Irak, Jordanië, Egypte, Soedan en India. Sinds 2002 is hij co-directeur van het Fayum Project van de University of California, Los Angeles, samen met

Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO): Publicaties 1939-2014

1. TIJDSCHRIFTEN

Bibliotheca Orientalis (BiOr), 71 jaargangen in zes fascikels tot op heden (1944-2014).

Redactieleden:

F.M.Th. Böhl 1943-1976 (jrg. 1-33)	J.J. Roodenberg 1994-2009 (jrg. 51-65)
A. de Buck 1943-1959 (jrg. 1-15)	Jin Jie 1994-2004 (jrg. 51-61) – redactiesecretaris
A.A. Kampman 1943-1976 (jrg. 1-32)	A. van der Kooij 1995-heden (jrg. 52-)
H.J.A. de Meulenaere 1963-2006 (jrg. 20-63)	R.E. Kon 2002-heden (jrg. 59-)
R.A. Frankena 1966-1974 (jrg. 23-31)	E.M. van der Wilt 2004-2006 (jrg. 61-63) – redactiesecretaris
C. Nijland 1973-2001 (jrg. 30-58)	L. Limme 2007-heden (jrg. 64-)
E. van Donzel 1975-1990 (jrg. 32-46)	C.H. van Zoest 2007-heden (jrg. 64-) – redactiesecretaris
M.J. Mulder 1976-1994 (jrg. 46-51)	J. Eidem 2009-heden (jrg. 66-)
M. Stol 1976-heden (jrg. 46-)	H. Gzella 2011-heden (jrg. 68-)
M.N. van Loon 1977-1988 (jrg. 34-45)	W.J.I. Waal 2012-heden (jrg. 69-)
A. de Beurs 1979-1994 (niet vermeld op titelblad) – redactiesecretaris	O.T.C. Hoogzaad 2012-heden (jrg. 69-) – redactieassistent
D.J.W. Meijer 1989-heden (jrg. 46-)	
J. de Roos 1990-2012 (jrg. 47-)	

ANATOLICA. Annuaire international pour les civilisations de l'Asie antérieure,
40 afleveringen tot op heden (1967-2014).

Redactieleden:

A.A. Kampman 1967-1972 (afl. 1-4)	C. Nijland 1976-1993 (afl. 5-19)
H. Alkım 1967-1981 (afl. 1-8)	J.J. Roodenberg 1978-heden (afl. 6-)
S. Ögel 1967-1981 (afl. 1-8)	B.H. Flemming 1981-1997 (afl. 8-23)
E. van Donzel 1976-1990 (afl. 5-16)	K.A. Yener 1982-1988 (afl. 9-15)
P.H.E. Donceel-Voûte 1976 (afl. 5)	D.J.W. Meijer 1988-2003 (afl. 15-29)

- 116 B.S. Düring, A. Wossink, and P.M.M.G. Akkermans (red.), *Correlates of Complexity. Essays in Archaeology and Assyriology Dedicated to Diederik J.W. Meijer in Honour of his 65th Birthday*. 2011
- 117 J. Eidem, *The royal archives from Tell Leilan: Old Babylonian Letters and Treaties from the Lower Town Palace East*. 2011
- 118 G. Barjamovic, J.L. Dahl, U.S. Koch, W. Sommerfeld, and J. Goodnick Westenholz (red.), *Akkade is King: A collection of papers by friends and colleagues presented to Aage Westenholz on the occasion of his 70th birthday 15th of May 2009*. 2011
- 119 E. Devecchi (red.), *Palaeography and Scribal Practices in Syro-Palestine and Anatolia in the Late Bronze Age: Papers read at a symposium in Leiden, 17-18 December 2009*. 2012
- 120 G. Barjamovic, Th. Hertel and M.T. Larsen, *Ups and downs at Kanesh. Chronology, History and Society in the Old Assyrian Period (Old Assyrian Archives, Studies, Volume 5)*. 2012
- 121 W.S. van Egmond and W.H. van Soldt (red.), *Theory and Practice of Knowledge transfer. Studies in School Education in the Ancient Near East and Beyond, Papers read at a Symposium in Leiden, 17-19 December 2008*. 2012
- 122 A.H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630* (revised edition). 2012
- 123 Th. Klitgaard Hertel, *Old Assyrian Legal Practices. Law and Dispute in the Ancient Near East*. 2013
- 124 Alice Mouton, Julie Patrier (red.), *Life, Death, and Coming of Age in Antiquity: Individual Rites of Passage in the Ancient Near East and Adjacent Regions*. 2014

Egyptologische Uitgaven = Egyptological Publications, 29 titels sinds 1982.

Redactieleden:

J.F. Borghouts 1982-heden (dln. 1-)	R.J. Demarée 2000-heden (dln. 14-)
E. van Donzel 1982-1990 (dln. 1-5)	R. van Walsem 2000-heden (dln. 14-)
M. Heerma van Voss 1982-1999 (dln. 1-13)	H.O. Willems 2000-heden (dln. 14-)
H. te Velde 1982-1999 (dln. 1-13)	J.J. Roodenberg 2005-2009 (dln. 19-23)
J. de Roos 1991-2003 (dln. 6-17)	O.E. Kaper 2010-heden (dln. 24-)

- 1 R.J. Demarée, Jac.J. Janssen (red.), *Gleanings from Deir el-Medîna*. 1982
- 2 P.P.V. van Moorsel (red.), *New Discoveries in Nubia: Proceedings of the Colloquium on Nubian Studies, The Hague, 1979*. 1982
- 3 R.J. Demarée, *The šh ikr n R^c stelae: On Ancestor Worship in Ancient Egypt*. 1983
- 4 D. van der Plas, *L'hymne à la crue du Nil, 2 dln.: I. Traduction et commentaire; II: Presentation du texte, texte synoptique, planches*. 1986
- 5 A.G. McDowell, *Jurisdiction in the Workmen's Community of Deir el-Medîna*. 1990
- 6 J. Zandee, *The Teachings of Sylvanus (Nag Hammadi Codex VII, 4): Text, Translation, Commentary*. 1991
- 7 H. Milde, *The Vignettes in the Book of the Dead of Neferrenpet*. 1991
- 8 A. Egberts, *In Quest of Meaning: A Study of the Ancient Egyptian Rites of Consecrating the Meret-Chests and Driving the Calves, 2 dln.* 1995

Index van persoonsnamen

- Abbizeri
 Achnaton 302, 311, 330, 335
 Adad (god) 233
 Adad-nirari I 164
 Adad-nirari II 165
 Agema, Wil 27
 Ahmed Fakhry 317
 Akkermans, Peter 126, 134, 137, 138, 277-286, 339
 Alexander de Grote 65
 Algaze, G. 346
 Ali-ahum 108, 110, 117
 Alkim, Bahadır 19
 Alkim, Handan 18, 19, 345
 Alpaslan Roodenberg, Songül 259-276, 339
 Alt, Albrecht 202
 Amenhotep II 311
 Amenhotep III 57, 311
 Amennakht (Deir el-Medina) 207
 Amer ibn Yahya al-Hashi 284
 Amon (god) 301, 318
 Amon-Re (god) 320
 Amonnacht (god) 318
 Amur-Ishtar 107, 108
 Anna (god) 109
 Antiochus VII Euergetes 283
 Apis (god) 334
 Asj-sedjemes (godin) 314
 Assur (god) 164, 239
 Assur-dan II 165
 Assur-malik 108
 Assur-nada 106
 Assurnasirpal II 158, 163
 Augustus 305, 314, 318
 Ba'auri, zoon van Edima 162, 163
 Ba'ilanu, zoon van Abbizeri 162
 Baaren, Theo P. van 53-55
 Bagnall, Roger 321
 Balaam bin Baoura (Bileam) 198
 Balsem, Astrid 27
 Barthou, Fr. 91
 Bartlett, H.H. 288
 Bastet (godin) 309
 Bayram, Sabahattin 115
 Beek, M.A. 9, 34
 Beelaerts van Blokland, Willem 196
 Bennet, J. 346
 Benson, Margaret 303
 Berg, Hans S. van den 28, 46, 53, 211
 Bernhard, Prins der Nederlanden 18
 Berntsen, Sebastiaan R.L. 3-29, 339, 344
 Bes (god) 306, 312
 Beurs, A. de 27, 345
 Bileam (Bala'am), zoon van Beor 185, 191, 195
 Bissing, Friedrich Wilhem von 52, 99
 Blankenberg-van Delden, Catharina 57
 Bleeker, C. Jouco 50, 51
 Bleijie, H.M. (Lenie) 27
 Blok, Henri P. 41, 52, 57
 Boeke, J.H. 16
 Boeles, Christien 320
 Boeser, Pieter A.A. 40, 41, 42, 51, 89
 Böhl, Eduard 31
 Böhl, Franz M.Th. de Liagre IX-XII, 4-37, 43, 63, 64, 72, 73, 83-85, 112, 113, 183, 202, 204, 345, 355, 356
 Boltén, G.H. (Trudy) 27
 Borger, Rykle 34
 Borghouts, Joris F. 45-53, 60, 211, 351
 Borsboom, Marloes 192
 Bouchariat, R. 353
 Boumans, J.H. 36
 Braidwood, R.J. 146
 Breasted, James Henry 41, 42
 Briant, P. 353
 Brill, E.J. (drukkerij) 7
 Brink, Edwin C.M. 51
 Broek, Roelof van den 53
 Broekman, Gerard P.F. 39
 Bruijn, Cornelis de 75, 76
 Bruinsma, Tjalling 44
 Brunsting, H. 184
 Bryan, Betsy 301
 Buck, Adriaan de XII, 5, 11, 13, 14, 40-44, 46, 51, 345, 355
 Bunu Ishtar 233
 Bunuma-Addu 131
 Burg, E.W.M. van der 27
 Butehamon 207
 Buzazu 110
 Byvanck, A.W. 18
 Cambyes II 318
 Capart, Jean 5
 Cappers, René T.J. 287-299, 339
 Cato 292
 Cense, Anton A. 18, 19, 27, 346
 Černý, Jaroslav 208, 209
 Chabechnet 309, 310
 Champollion, Jean-François 40, 41, 54, 89, 207
 Charles, M. 36
 Chonsoe (god) 302, 305, 306, 308
 Chonsoe-het-Kind (Chonsoe-pa-chered) 307, 312
 Cimba, Maria 91
 Civil, M. 36
 Cleveringa, R.P. 6, 43
 Clusius, Carolus 74
 Columella 298
 Coockson, Ben Claasz 263-269
 Curvers, Hans 137, 138
 Czaja-Szewczak, Barbara 220
 d'Anastasy, Giovanni 91
 Damen, Mark 152
 Damme, Pieter van 96
 Datodi 204
 Davoli, Paola 321
 De Vriend-van der Poll 27
 Deetman, W.J. 51
 Del Vesco, Paolo 240
 Demarée, Robert J. 12, 21, 46, 47, 49, 51, 60, 207-213, 340, 351
 Denon, Dominique Vivant 97, 98
 Denz, Frank 194
 Dercksen, Jan Gerrit XI-XIII, 35, 105-118, 340, 346
 Desroches-Noblecourt, Chr. 15
 Dhutmose 207
 Dickhoff, Ruud T. 27
 Dieleman, J. 46
 Dijk, J.J.A. van 34
 Dijk, Jacobus van 55, 56, 60, 301-315, 340
 Dik, Joris 194
 Dillo-Rosmalen, Martien 69
 Djoser 325
 Dobben, Cornelis P. 99
 Donceel-Voûte, Pauline H.E. 19, 27, 345, 346
 Donker van Heel, K. 46, 49, 211
 Donzel, Emeri J. van 22, 23, 25, 27, 345, 346, 351
 Driel, Govert van 35, 36, 135
 Drovetti, Bernardino 207

Index van plaatsnamen

- Abdallah Nirqi 15, 215
 Aboe Roash 44, 91, 325
 Aboe Simbel 15, 215
 Abydos 41, 44, 91, 92
 Achmîm 100
 Afghanistan 107
 Ahlatlibel 151
 Ain Asil 317
 Ain Birbiyeh 317
 Aktopraklık 271-276
 Alaca Höyük 151
 Aleppo (Halab) 76, 233, 240
 Alexandrië 14, 44, 91, 101, 215
 Alişar Höyük 151
 Amarna 31, 41, 188, 288
 Amheida 318, 319, 321, 322
 Amman 26, 195, 196, 286
 Amsterdam passim
 Ana-Assur-uter-asbat 239
 Anatolië XI, XII, 19, 20, 21, 63, 64, 67, 69, 71, 105-118, 120, 124, 126, 127, 145-153, 249-275, 291, 340
 Ankara 18, 35, 66, 106, 115, 117, 339
 Apum 232
 Arbail, zie Erbil
 Armant 41
 Arslantepe 145, 151
 Aşağı Pınar 147
 Aşıklı Höyük 146
 Assad-stuwmeer 120, 133-137
 Assur 105-115, 158, 163-165, 232, 239, 245
 Assyrië 126, 163, 164
 Azraq 278
 Babylon 78, 170, 172, 174, 179, 229-232
 Babylonië 33, 34, 38, 133, 163, 164
 Bad-Tibira 174
 Bademağacı Höyük 147
 Bagdad 85, 230, 231, 241
 Balar 317
 Balikh 125, 126, 136, 137
 Balkan 20, 271, 272, 339
 Barcın Höyük 20, 247-257, 260, 272, 273, 276, 339, 341
 Barcın, zie Barcın Höyük
 Beetsterzwaag 78
 Berenike 287
 Berlijn 17, 18, 40, 42, 51, 54, 63, 114, 202, 203, 320, 341
 Bir es-Sinjil 197
 Black Desert (Jordanië) 277-286, 341
 Bochum 69, 341
 Boebastis 309
 Boğazköy 67, 72, 106
 Bouqras 133, 136, 137
 Brugge 91, 97
 Brunswijk-Wolfenbüttel 76
 Bursa 250
 Cadır Höyük 148
 Caïro 3, 26, 41, 42, 48, 49, 215, 288, 308, 309, 321, 326, 340, 341
 Cannes 80
 Çatal Höyük 146, 147, 151, 254
 Chicago 32, 41, 42, 44, 49, 50, 66, 69, 70, 72, 119, 341, 343
 Chorsabad, zie Dur Sharruken
 Dachla oase 49, 317-322, 341
 Damascus 15, 26, 74, 215, 278
 Darbandikhan-stuwmeer 139, 140
 Deir Alla, zie Tell Deir Alla
 Deir el-Bahri 311
 Deir el-Hagar 318-320
 Deir el-Medina 21, 207-213, 309, 310, 340
 Demircihüyük 147, 148
 Den Haag 4, 81, 83, 96, 98, 99, 155
 Diyala-gebied 50, 82
 Dokan-dam 241
 Dokan-stuwmeer 235
 Dongola 215-226
 Doorn 33
 Dur Sharruken (Chorsabad) 130
 Durum 178
 Eannatum 151
 East-Ghor Canal 184
 Ebal (berg) 202, 205
 Ebla 107, 108
 Edfoe 306, 340
 Ege Gübre 147
 Egypte X-XIII, 1, 8, 14, 15, 16, 31, 40-60, 74, 86, 89-102, 186, 188, 189, 215, 216, 222, 224, 225, 287-299, 302-338, 339-344
 Ekallatum 232, 233, 234
 El-Qasr Dakhleh 321
 Emutbalum 173, 179
 Erbil (Arbail, Urbilum) 155, 164, 165, 233, 241
 Eshnunna 167, 232, 233
 Ethiopië 11, 22, 215, 222
 Eufraat 35, 119, 125, 133-140, 230, 231, 238, 239, 240, 259
 Fajoem 14, 287, 288, 292
 Faras 216
 Fikirtepe 253, 259
 Friesland 201
 Gaza 196
 Gerizim (berg) 202
 Girsu, zie Tello
 Gizeh (Giza) 32, 334
 Göbekli Tepe 151
 Godin Tepe 149
 Güvercinkayası 148
 Habuba Kabira 149
 Habur 137, 138, 163,
 Habur-vallei (vlakke) 232, 236, 238
 Hacılar 147, 148
 Hacılar Büyük Höyük 147
 Hacılar-tepe 260
 Hahhum 109
 Halab, zie Aleppo
 Halwanji, zie Qala'at Halwanji
 Hasanlu 162, 165
 Hatkum 233
 Hattusa 63, 106
 Hayaz 259
 Holland (provincie) 201
 Hurara 233
 Idu, zie Tell Satu Qala
 İkittepe 145
 Ilıpınar 20, 147, 148, 260-276, 339
 India 107, 287
 Irak 4, 16, 31, 32, 35, 41, 73, 82, 113, 119, 121, 127, 130, 133, 137, 138, 139, 149, 155-165, 229-245, 341, 342
 Iran X, XI, 4, 11, 15, 16, 22, 32, 75, 78, 83, 84, 85, 107, 235
 Isjeroe 301-313
 Ismant el-Kharab, zie Kellis
 Istanbul VIII, IX, XII, 18-23, 28, 247, 249, 343
 Itaballum 235
 Itu (Idu?) 164
 Jamhad 233, 240
 Jarmo 160
 Jebel Aruda 35, 77, 133, 135, 136